

ТАЛДАМАЛЫҚ ЕСЕП

**Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы баяндаманы дайындау
шеңберіндегі әлеуметтік зерттеу нәтижелері бойынша**

2020 жыл

Мазмұны

Кіріспе	3
Қазақстандағы балалардың жағдайы: балалардың өз пікірлері	5
Қазақстандағы балалардың жағдайы: ата-аналардың пікірлері	33
Қазақстандағы балалардың жағдайы: педагогтардың пікірлері	59
Қазақстандағы балалардың жағдайы: балалардың құқықтарын қамтамасыз ету саласындағы мамандардың пікірлері	69
Қорытынды	80

Кіріспе

Балалардың құқықтарын қорғау 1959 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы Бала құқықтары туралы декларацияны қабылдаған кезде институционалдық сипатқа ие болуды және негізгі халықаралық басымдықтардың бірі болуды оқиды. Бұл құжатта балалардың құқықтары адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында (1948 ж.) анықталған адам құқықтарына тең екендігі айтылған, алайда, балалық шақтың объективті ерекше жағдайына байланысты (физикалық, психикалық және әлеуметтік қатынастардағы кемшілік), бала оған еркіндік пен қадір-қасиет жағдайында дамуға мүмкіндік беретін мүмкіндіктер мен қолайлы жағдайларды қосымша қамтамасыз етуі керек.

Келесі қадам 1989 жылы Қазақстан Республикасы 1994 жылы қосылған бала құқықтары туралы конвенцияның қабылдануы болды.

Бала құқықтары Конвенциясын іске асыру жөніндегі шаралардың бірі әлеуметтік сауалнамалар негізінде осы құқықтардың жай-күйіне жыл сайын мониторинг жүргізу болып табылады. Бұл зерттеу 2020 жылы Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы баяндаманы дайындау шеңберінде орындалады.

Зерттеу әдістемесі

Әдіснаманы әзірлеу және зерттеу құралдарын дайындау кезінде бала құқықтарын іске асыруды қамтамасыз ету бойынша негізгі халықаралық және Ұлттық құжаттарға, осы процестерді зерттеудің әлемдік тәжірибесіне талдау жүргізілді, өткен жылдардағы ұқсас баяндамаларды дайындау тәжірибесі ескерілді. Қазақстандағы балаларды әлеуметтендірудің негізгі субъектілері мен институттары, олардың негізгі функциялары мен қызмет тетіктері айқындалған. ҚР-дағы балалардың жағдайын анықтайтын және реттейтін басты құқықтық құжаттарға шолу жасалды.

Жүргізілген алдын ала жұмыс негізінде осы зерттеудің мақсаты мен міндеттері айқындалды.

Бұл зерттеудің **мақсаты** - ҚР-да балалардың құқықтарын іске асырудағы ағымдағы жағдай туралы жалпы сенімді түсінік алу.

Осы мақсатқа жету үшін зерттеу барысында бірқатар **міндеттер** шешілді:

Міндет 1. Зерттеу бағдарламасын әзірлеу: мақсаттар мен міндеттерді анықтау, бастапқы әлеуметтанулық ақпаратты жинау әдістерін таңдау, коронавирустық пандемия жағдайында зерттеудің далалық кезеңін жоспарлау, деректерді математикалық өңдеудің сандық құралдарын таңдау, алынған ақпаратты аналитикалық өңдеу әдістерін таңдау.

Міндет 2. Бастапқы әлеуметтік ақпаратты жинауға арналған құралдарды әзірлеу: балаларға, ата - аналарға, білім беру ұйымдарының педагогтеріне жаппай сауалнама жүргізуге арналған сауалнама, Денсаулық сақтау, халықты әлеуметтік қорғау саласында жұмыс істейтін мамандар-балалардың құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау саласындағы сарапшыларға, оның ішінде үкіметтік емес сектор өкілдеріне сұхбат беруге арналған сауалнама парағын әзірлеу.

Міндет 3. Бастапқы әлеуметтік ақпаратты келесі бағыттар бойынша жинау:

- балалардың құқықтары туралы хабардар болу;
- білім алу құқығын іске асыру;
- Денсаулық сақтау құқығын іске асыру;
- мәдени даму құқығын іске асыру
- дене және психологиялық қауіпсіздікке, адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмаушылыққа және жеке бас бостандығына құқықты іске асыру;
- экономикалық құқықтарды және экономикалық пайдаланудан қорғау құқығын іске асыру;
- әлеуметтік қорғау, мемлекеттік қолдау құқығын іске асыру;
- демалу, ұйымдастырылған бос уақыт және жеке даму құқығын іске асыру;
- әртүрлі буын өкілдері арасындағы отбасы ішіндегі диалогтың даму деңгейі мен мазмұны.

Міндет 4. Алынған деректерді талдау, тұратын жерінің (қалалық орта, ауылдық жер) жағдайларына, өңірлік ерекшеліктеріне қарай балалардың құқықтарын іске асыруда ықтимал елеулі айырмашылықтарды анықтау.

Міндет 5. Ата-аналардың, педагогтердің, мамандандырылған құрылымдардың мемлекеттік қызметшілерінің және балалардың құқықтарын қамтамасыз етуге және қорғауға қатысатын басқа да адамдардың бала құқықтары туралы БҰҰ Конвенциясының негізгі ережелерін іске асыру дәрежесін бағалау.

Міндет 6. Баланың құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау құзыретіне кіретін мемлекеттік органдар, білім беру органдары мен мекемелерінің мамандары; қызметі әртүрлі әлеуметтік сипаттамалары бар балаларды әлеуметтендіруге жағдай жасауға бағытталған қоғамдық ұйымдар; ата-аналар, басқа да мүдделі тұлғалар үшін балаларды дамыту және тәрбиелеу жағдайларын жақсарту бойынша практикалық ұсынымдар мен ұсыныстар әзірлеу.

Қойылған міндеттер мен коронавирустық пандемия жағдайларына сүйене отырып, алғашқы әлеуметтік ақпаратты жинау үшін сауалнама әдістері таңдалды: балаларға, ата-

аналар мен мұғалімдерге онлайн – сауалнама, сондай-ақ балалардың құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау саласындағы мамандарға-мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдардың өкілдеріне сараптамалық сауалнама.

Деректерді аналитикалық өңдеуде тенденцияларды нақты анықтауға және қарама-қайшылықтарды анықтауға мүмкіндік беретін нақты әлеуметтанулық әдістер қолданылды:

- логикалық топтау әдісі: жауаптардың санын мағынасы жақын нұсқалар бойынша жинақтау;
- поляризация әдісі: қарама-қарсы пікір полюстеріндегі нұсқалар бойынша жауаптар санын салыстыру (бұл ретте орташа мәндер талдаудан алынып тасталады);
- экстрем әдісі: Пікірлер ауқымын анықтау үшін минималды және максималды мәндерді салыстыру.

Көп жағдайда деректер қарапайым пайыз форматында беріледі: сауалнамаға қатысушылардың саны 100% деп қабылданады, егер бұл сұрақ «қарапайым» болса, бұл формат қолданылады, яғни респондент жауаптың тек бір нұсқасын белгілеуі керек. Бірақ, кейбір арнайы келісілген жағдайларда нәтижелер «бақылау пайызы» форматында көрсетілген - бұл жағдайда сұраққа жауаптардың жалпы саны 100% қабылданады. Егер сұрақ «күрделі» сипатта болса, яғни респондент ұсынылған жауаптардың ішінен жауаптың бірнеше нұсқасын таңдай алады.

Қазақстандағы балалардың жағдайы: балалардың өз пікірлері

Дала кезеңінің нәтижелері бойынша 8 (4 сауалнама) жастан 18 жасқа дейінгі (10 сауалнама) балалармен толтырылған 2000 онлайн-сауалнама талданды. Сұралғандардың негізгі контингенті (96,6%) - 12 жастан 17 жасқа дейінгі балалар.

Респонденттердің гендерлік көрінісі жалпы қазақстандық қоғамның орташа демографиялық көрсеткіштеріне сәйкес келеді: 58,8% қыздар және 41,2% ұлдар. Этникалық құрам тұрғысынан-репрезентативтілік та сақталды: қазақтардың 66,9% - ы, орыстардың 18,9% - ы, басқа этностар өкілдерінің 14,2% - ы. Басқа этнос өкілдерінің арасында көбінесе өзбектер (3,4%), ұйғырлар (2,6%) және немістер (1,5%) тіркелген.

Тұрақты тұратын жері бойынша: 54,7% - қала халқы (облыс орталықтары мен Республикалық маңызы бар қалаларды қоса алғанда), 45,3% - ауыл халқы (аудан орталықтарын қоса алғанда). Облыстар бойынша сауалнамаға қатысушылардың саны

14,4%-дан (Түркістан облысы) 2,3% - ға (Солтүстік Қазақстан облысы) дейін ауытқиды, бұл облыстар бойынша халықтың өңірлік арақатынасын көрсетеді.

Респонденттердің басым көпшілігі - мемлекеттік жалпы білім беретін мектептердің, гимназиялардың немесе лицейлердің оқушылары (81,1%), 16,5% - ы жеке меншік білім беру мекемелерінде оқудан өтеді, 0,2% - ы (4 адам) кадет мектептерінің курсанттары, сұралғандардың 2,0% - ы колледждер мен ЖОО студенттері болып табылады.

Балалардың құқықтары туралы хабардар болу

Балалардың өз құқықтары туралы қаншалықты білетіндігін анықтау үшін бірнеше тікелей, нақтылайтын және жанама сұрақтар қойылды: «Сіз балалардың құқықтары туралы білесіз бе?», «Сізде қандай құқықтар бар?», қажет болған жағдайда респондент жүгінетін балалардың құқықтары туралы ақпарат көздері туралы, егер олар өз құқықтарын бұзылған деп санаса, балалар кімнің көмегіне жүгіне алады.

Бұл мәселелер балалардың өз құқықтары туралы жалпы хабардар болу деңгейін ғана емес, сонымен қатар осы құқықтардың мазмұны мен мағынасын түсіну тереңдігін де көрсетуге арналған.

Респонденттердің үштен бірінен астамы (37,9%) жауап берді-олар өз құқықтары бар екенін біледі. Сонымен бірге, сауалнамаға қатысқан балалардың жартысынан көбі (57,0%) нақтыланды: олар мұндай құқықтардың бар екенін біледі, бірақ қайсысы екенін білмейді.

Кейбір жағымсыз аспект ретінде сауалнамаға қатысқандардың шамамен 5% - ы (бұл 102 бала) балалардың құқықтары туралы ештеңе білмейтінін атап өткен жөн.

Мұндай жауаптардың көпшілігі Атырау облысында (10 жауап - өңірде сұралғандар санының 12,8%) және Павлодар облысында (6 Жауап - өңірде сұралғандар санының 9,1%) алынды. Бірақ, абсолюттік мәнде Түркістан облысы «көш бастап келеді» - 16 жауап, бірақ олар өңірде сұралған балалар санының 5,6% - ын құрайды. Мұндай Жауап нұсқасын қалалық балалар жиі көрсететіні де назар аудартады (59 жауап, қалалық балалардың жалпы санының 5,4% - ы 43 жауапқа қарсы, ауылдық жерлерде тұратын балалардың жалпы санының 4,7% - ы), бірақ бұл айырмашылықтар статистикалық қателік шеңберіне сәйкес келеді.

Респонденттердің жасы тұрғысынан-көбінесе 12, 13 және 14 жастағы респонденттер өздерінің білмегендіктерін мәлімдеді: жауаптың осы нұсқасын таңдағандардың жалпы санының 75,5%. Мүмкін, дәл осы жерде мұндай нәтижелердің себебі жатыр, және Біз, кем дегенде, ішінара, нақты білместікпен емес, өзіндік «жасөспірімдер көтерілісімен» айналысамыз. Қосымша зерттеулер бұл болжамды растауы немесе жоққа шығаруы мүмкін.

Келесі сұраққа жауаптар (балалардың пікірінше, олар қандай құқықтарға ие) балалардың өз құқықтары туралы хабардар болу деңгейін неғұрлым толық анықтауға мүмкіндік берді. Бұл сұрақ ашық болды және респонденттерге өз сөздерімен пікір қалыптастыруға мүмкіндік берді. Жалпы, балалар шынымен де өз құқықтары туралы кеңінен біледі. Олар өз бетінше отбасындағы тәрбие, Денсаулық сақтау, білім, өмір және салауатты даму, демалыс және бос уақыт, Кәметке толғанға дейін қамтамасыз ету, әлеуметтік қорғау және мәдени өмірге қатысу, қауіпсіздік және қатыгездіктен қорғау құқықтарын көрсетті. Олар осы құқықтардың мазмұнын қаншалықты нақты түсінсе, мамандандырылған және нақтылайтын сұрақтарға жауаптарды талдағанда айқынырақ болады.

Құқықтар бұзылған жағдайда балалар кімнің көмегіне жүгінеді?

Бұл сұраққа жауап беру кезінде балалар бірнеше нұсқаны көрсете алды, сондықтан «ата-аналарға, туыстарына» жауаптардың 44,4% - ы балалардың жартысынан азы ғана туыстарына жүгінеді дегенді білдірмейді. Диаграммадағы деректер бұл жауаптың ең жиі кездесетінін көрсетеді. Оның артында, танымалдылығы бойынша, «сынып жетекшісіне (мұғалімге)» нұсқасы бар. Бұл опциялар сөзсіз жетекші болып табылады, бұл балалардың ең көп сөйлесетін ересектерге деген сенімінің дәлелі. Төмендегі кестеде диаграммада көрсетілгендей, алынған жауаптар санынан емес, респонденттердің санынан есептелген (бақылау пайызы деп аталатын) осы мәселе бойынша нәтижелер көрсетілген.

Егер сіз өзіңіздің құқығыңыз бар деп санасаңыз бұзылған, сіз кімге жүгінесіз?	Бақылау пайызы (сауалнамаға қатысушылар санынан)
1 Ата-анасына, туыстарына	80,7%
2 Сынып жетекшісіне (мұғалімге)	32,1%
3 Психологқа	11,3%
4 Сенім телефоны	5,6%
5 Мектеп инспекторына	10,5%
6 Полицияға	13,2%
7 Достарға	18,7%
8 Ешкімге	9,1%
9 Басқасы	0,5%

Жиыны

181,6%

Пайыздар қандай әдіспен есептелгеніне қарамастан (5,0% - қарапайым немесе 9,1% - бақылау пайызы), 182 баланың «ешкімге» нұсқасын таңдағаны қолайсыз болып көрінеді. Негізінен, мұндай жауапты қалалық ортада тұратын 14-16 жастағы жасөспірімдер (123 адам) берді (110 адам). Мүмкін, бұл олардың тәуелсіздікке деген ұмтылысын көрсетті-жанама түрде бұл болжам өз жауаптарымен расталады:» мен оны түсінемін», «Мен бұл мәселені өзім шешемін» және т. б. Қажет болса, олар көмек сұрауға ұялмас үшін әлі де жетілген болады деп үміттенгім келеді.

Баланың құқықтары отбасында бұзылуы мүмкін, мысалы, жанжал кезінде.

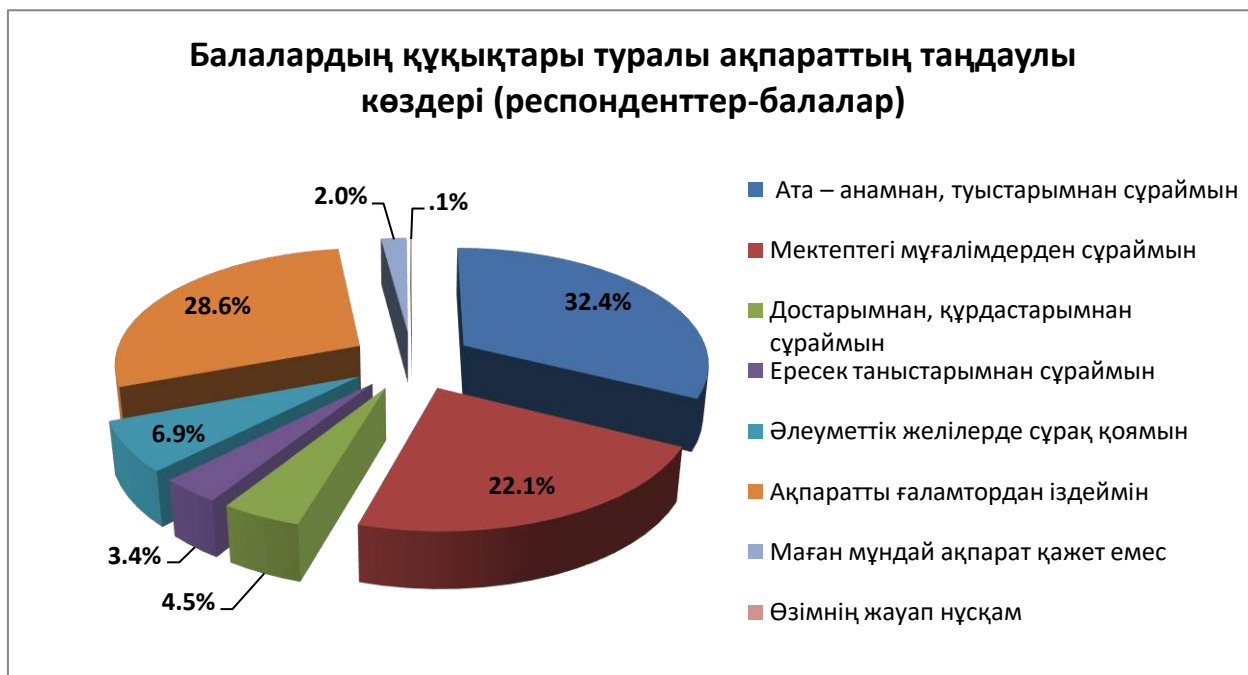
Бұл жағдайда бала не істеуі керек?

Көріп отырғанымыздай, респонденттердің жартысына жуығы «Ешкімге» нұсқасын атап өтті. Бір жағынан, отбасында кез-келген нәрсе болуы мүмкін және әр жанжал балаға қауіп төндірмейді. Екінші жағынан, балалар өздеріне келтірілген зиянды әрдайым бағалай алмайды, егер отбасындағы жанжал өте жиі және/немесе агрессивті болса, бала оны жарақаттайтын жағдайлардан қорғауға құқылы. Бірақ, егер бала бұл мәселелерді ешкіммен талқыламаса, көмек кеш болуы мүмкін. Мемлекет отбасының құқығын қорғауда, бұл біздің Конституциямызда бекітілген, егер отбасында баланың әл-ауқатына қауіп төндіретін зиянды атмосфера болса, қоғам мен мамандандырылған қызметтер шетте қала алмайды.

Балалар өздерінің құқықтары туралы көбірек білу қажет болса, қандай ақпарат көздеріне жүгінуге дайын? Бұл сұрақтың жауаптары жанама түрде осы көздерге деген сенім дәрежесін анықтайды. Ең танымал жауап - «мен ата-анамнан, туыстарымнан сұраймын» - 32,4%. Егер біз логикалық топтау әдісін қолданатын болсақ, онда қазіргі заманғы цифрлық

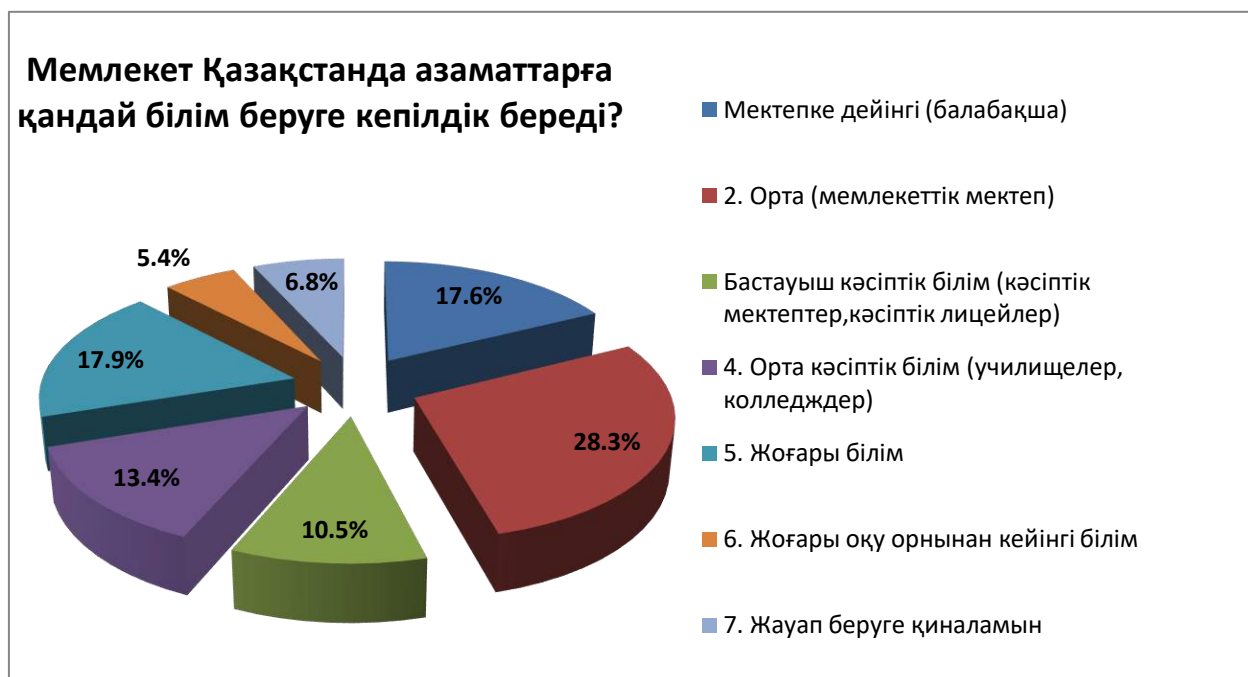
БАҚ пен әлеуметтік желілер бірінші орынға шығады – 35,2%. Мұғалімдер, олардың құқықтары туралы ақпарат көзі ретінде, респонденттер жағдайлардың 22,1% - ын атайды, бұл таңдау жиілігі бойынша үшінші нұсқа.

Бала құқықтары туралы ашық сұраққа жауап бере отырып, көптеген балалар деңгейлері мен жағдайларын нақтыламай-ақ тегін білім алуға құқылы екендіктерін көрсетті. Келесі сұрақтың жауаптары осындай көзқарастың кең таралғандығын растады, онда елеулі қателіктер болуы мүмкін.

Төмендегі диаграммада көрсетілгендей, балалардың 18% - ға жуығы жоғары білімнің кепілдігіне, ал 5% - дан астамы жоғары оқу орнынан кейінгі білімнің кепілдігіне сенімді. Сонымен қатар, респонденттер жоғары білім кепілдігіне бастауыш және орта кәсіптік білім кепілдігіне қарағанда көбірек сенімді. Шамасы, бұл олардың мектептен кейін жоғары мәртебелі оқу орындарында оқуды жалғастыруға деген ниетімен

байланысты.

Мұндай жауаптардың ең көп саны екі облыста – Қызылорда (облыста сұралғандар санының 57,4%) және Алматы облысында (тіісінше 51,7%) тіркеледі. Белгілі бір деңгейден білім беруді тек бәсекелі (гранттық) немесе ақылы негізде жалғастыруға болатындығын түсінбеу шындыққа тап болған кезде жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, бұл қазірдің өзінде жоғары оқу орнына грантқа түсу шарты ретінде оқу жетістіктеріне деген ынтаны төмендетуі мүмкін – өйткені егер жоғары білімге кепілдік берілсе, мектепте не үшін тырысу керек. Егер бұл ұсыныс кейінгі жылдары түзетілмесе, мектепке дейінгі білім берудің кепілдігіне деген сенім (17,6%) кейінгі репродуктивті мінез-құлыққа жанама әсер етуі мүмкін.

Әр түрлі білім деңгейлерінің кепілдігі туралы пікірге сүйене отырып, респонденттер өздері үшін қандай білім беруді жоспарлайды?

Бұл сұрақтың жауаптары көрсеткендей, зерттеуге қатысушылардың жартысынан көбі жоғары білім алуға үміттенеді-53%. Тұрғылықты жер (қала немесе ауыл) бұл жоспарларға айтарлықтай әсер етпейді, оны оң нәтиже деп санауға болады.

Қазіргі уақытта ауылдық жерлерде тұратын респонденттердің арасында жоғары оқу орнын аяқтағаннан кейін де білім алуды жалғастыруды жоспарлап отырғандардың

абсолюттік және салыстырмалы көрсеткіштері жоғары (қалада 8,8%, ауылда 11,8%).

Әрине, балалардың болашағын қалай көретіндігі маңызды. Сауалнама нәтижелері балалардың оптимистік көңіл-күйін және олардың білім алу құқығына және оны жалғастыру мүмкіндігіне деген сенімін көрсетеді. Бірақ олардың қазіргі білім беру жағдайын бағалауы да маңызды.

Балалардың білім алу құқығын іске асырудың өзекті жағдайларын бағалау

Білім алу құқығын іске асырудың негізгі шарттарының бірі оның қолжетімділігі болып табылады. «Білімге қол жетімділік» ұғымына көбінесе мағыналардың кең спектрі енеді, бірақ бұл жағдайда біз тікелей физикалық қол жетімділік – баланың мектеп сыныбында болу мүмкіндігі туралы айтамыз. Қашықтықтан оқыту формаларының көбеюіне қарамастан (пандемия жағдайы одан әрі күшейген), баланың мектепте физикалық қатысуы білім алу үшін де, жалпы сәтті әлеуметтену үшін де үлкен маңызға ие. Құрдастарымен және мұғалімдермен қарым-қатынас жеке тұлғаны қалыптастыру процесінде үлкен рөл атқарады, оны кез-келген ересек адам мектеп жылдарын еске түсіре алады.

Келесі мәселе балаларға арналған білім беру мекемелерінің көлік қолжетімділігі көрінісін көруге бағытталған. Шынында да, дағдарысқа дейінгі және дағдарыстан кейінгі кезеңдерде баланың мектепте физикалық қатысуы норма болып табылады.

Сізге өзіңіздің оқу орныңызға жету ыңғайлы ма?

Алынған нәтижелерге сүйенсек, оқу орындарының қол жетімділігіне қатысты жағдай өте қолайлы – респонденттердің 93% - ы (жалпы) оқу орнына жету ыңғайлы деп жауап берді. Дегенмен, сауалнамаға қатысушылардың шамамен 5% - ы қиындықтардың бар екенін атап өтті. Зерттеудің осы тармағында қалалық орта мен ауылдық жердің жағдайлары арасында қағидатты айырмашылықтар жоқ – тиісінше 5,6% және 4,6%.

Салауатты даму құқығын іске асыру тұрғысынан оқу орны кеңістігінің сипаттамасы

Оқу орнының кеңістігі тек оқу орны ғана емес. Балалар оған күн сайын бірнеше сағат жұмсайды, сондықтан мұнда баланың сау физикалық дамуы үшін жағдай жасау керек.

Сауалнамаға қатысқан балалардың жартысы ғана мектеп асханаларының қызметін пайдаланады және үнемі ыстық тамақ алады. Әрбір оныншы респондент (9,0%) өздерінің оқу орындарында ыстық тамақ ішуге мүмкіндік жоқ деп жауап берді, әрбір бесінші (21.8%) бұл мүмкіндіктерді ешқашан пайдаланбайды, өйткені бұл қымбат. Тағы 18,5% - ы оқу орнында тамақ дайындауды сапасыз/дәмсіз деп бағалады және бұл мектеп асханаларының қызметтерін пайдаланбайтындығын түсіндірді.

Оқу орнында балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өте маңызды шарты жедел алғашқы медициналық көмектің қолжетімділігі болып табылады. Сауалнамаға қатысқан барлық балалар (98,7%) өздері оқып жатқан мектептерде, лицейлерде, гимназияларда және т.б. медициналық кабинетінің бар екенін атап өтті. Нәтижені өте жақсы деп атауға болады, бірақ респонденттердің тек 61,8% - ы бұл кабинет әрдайым

жұмыс істейтінін айтты. Медициналық кабинет жұмысының тұрақсыздығын 32,6% (әрбір үшінші), 4,3% жағдайда балалар «медициналық кабинет бар, бірақ ол әрдайым жабық» деп атап көрсетті.

Мектеп медицина қызметкерлерінің міндеттеріне жоғарыда айтылған алғашқы медициналық көмекті уақытылы көрсету ғана емес, сонымен қатар балаларды олардың денсаулығы, СӨС негізгі принциптері, қауіпті тәуелділіктердің пайда болуының алдын алу және т.б. мәселелері бойынша ағарту кіреді.

Сауалнамаға қатысушылардың тек 38,5% - ы медициналық білім беру бойынша сабақтар үнемі өткізіліп тұратынын атап өтті, тағы 35,0% - ы мұндай сабақтар 1-2 рет болғанын атап өтті, ал әрбір төртінші (26,5%) мұндай сабақтар туралы ештеңе естімегенін мәлімдеді.

Осылайша, көптеген оқу орындарында балалардың ыстық тамақтануы және қажетті алғашқы медициналық көмек алу шарттары бар. Бірақ, кейбір жағдайларда бұл жағдайлар толығымен орындалмайды немесе балалардың қажеттіліктеріне сәйкес келмейді.

Жоғары білікті медициналық қызметтерді алу мүмкіндігі туралы хабардар болу.

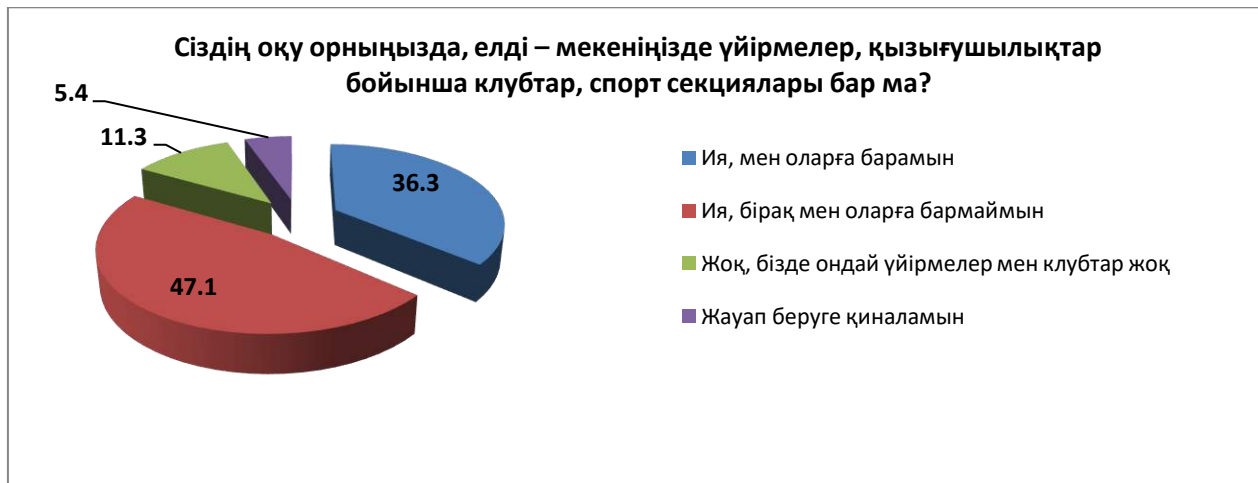
Мектептегі медицина қызметкерлеріне үлкен жауапкершілік жүктелсе де, балаларға жоғары кәсіби медициналық қызмет көрсету олардың құзыретінде емес. Сонымен, баланың қажетті деңгейдегі сапалы медициналық қызметтерге қол жетімділігі әр түрлі болуы керек және ата-аналарға немесе басқа жауапты ересектерге денсаулық проблемалары туралы уақытында хабарлау үшін мұндай қол жетімділік мүмкіндігі туралы білуі керек.

Сауалнама көрсеткендей, 94 бала (5% - дан аз) қажет болған жағдайда қай дәрігерге баруды білмейді. Сонымен қатар, біз өте кішкентай балалар туралы айтпаймыз - көбінесе бұл жауапты 14-16 жас аралығындағы жасөспірімдер таңдады. Сонымен бірге, респонденттердің басым көпшілігі оларда бақыланатын дәрігерлер бар екенін (44,5%) немесе олардың ата-аналары (туыстары) балаға қажет маман дәрігерлерді (44,1%) білетіндігін айтты. Осылайша, алынған жауаптарға қарағанда, балалардың басым көпшілігі (88,6%) жоғары кәсіби медициналық қызметтерге қол жеткізе алады. 7% - дан азы бұл сұраққа жауап беруге қиналды-бұл тек сау балалар, сондықтан қандай дәрігерге бару керектігі туралы ақпарат жоқ деп үміттенемін.

Бос уақытты ұйымдастыру

Баланың денсаулығына әртүрлі факторлар, соның ішінде бос уақытты ұйымдастыру әсер етеді. Тек спорт секцияларында ғана емес, сонымен қатар үйірмелерде немесе қызығушылық клубтарында үнемі айналысатын балалар өздерінің құрдастарына қарағанда аз ауырады, олардың бос уақыты ұйымдастырылмаған – тұрақты физикалық белсенділік (спортпен шұғылдану жағдайында) ғана емес, сонымен қатар күн режимі де оң рөл атқарады. Егер баланың кестесінде мектептен басқа клубтық іс-шаралар болса, тұрақты болады. Сонымен қатар, үйірмелерге, клубтарға, секцияларға және т. б. бару. балаларды әлеуметтендіру, құқық бұзушылықтардың алдын алу бойынша бірқатар маңызды функцияларды орындайды, жеке тұлғаның сау және жан-жақты дамуына, көкжиегін кеңейтуге, қарым-қатынас дағдыларын дамытуға ықпал етеді, яғни жеке тұлғаның әлеуметтік әлеуетін қоғамның нақты әлеуметтік капиталына айналдыруға мүмкіндік береді. Балалар осындай мүмкіндіктермен қаншалықты қамтамасыз етілген және оларды қаншалықты белсенді жүзеге асырады?

Бір қарағанда жағдай айтарлықтай қолайлы - сауалнамаға қатысушылардың басым көпшілігі (83,4%) оқу орындарында және/немесе елді мекендерде үйірмелер, қызығушылық клубтары, спорт секциялары, студиялар және т.б. Бар деп жауап берді.

Мұндай мүмкіндіктер ресми түрде болса да, балалар сабақтан тыс уақытта ұйымдастырудың бұл түрлерін қандай себептермен пайдаланбайды? Төмендегі диаграммада көрсетілгендей, балалардың әртүрлі үйірмелерге немесе секцияларға қатыспауының ең көп таралған себебі – қызығушылықтың болмауы.

Мұндай нәтиже мәселені бірнеше жағынан қарауға мәжбүр етеді: біріншіден, сабақтан тыс демалысты ұйымдастырудың ұсынылған бағыттары қазіргі балалардың мүдделеріне сәйкес келмеуі мүмкін; екіншіден, отбасыларда сабақтың қосымша даму формаларына үлкен мән берілмейді деп болжауға болады, оң мысал жоқ; үшіншіден, баланың әлеуметтік қарым-қатынас дағдылары нашар дамыған болуы мүмкін және «мен қызықтырмаймын» деген сөздердің артында жаңа командаға сәйкес келмеу қорқынышы жатыр. Бұл жағдай кең таралғандықтан (респонденттердің үштен бірінен көбі) оған қосымша зерттеу қажет.

Оқу сабақтарының көптігі (мүмкін уақытты басқару дағдыларының болмауы) проблема болып қала береді. Респонденттердің шамамен 10% - ы себеп ретінде клубтардың, үйірмелер мен секциялардың көлікке қол жетімділігінің төмендігін атап өтті. Ауылдық жерлерде бұл қалалық жерлерге қарағанда айқын көрінеді (тиісінше 7,5% - ға 11,5%). «Басқа себепті» көрсеткен 19% - ы жоғарыда сипатталған нұсқаларды жиі атады (он: мектептен тыс спорт секцияларына немесе үйірмелерге бару; теріс: тұрғылықты жерінен қашықтық, уақыттың жетіспеушілігі, «қызықты емес» және т.б.). Атап өту керек басқа жауаптардың ішінде (сауалнамалар бойынша сақталған): «мектеп үйірмелерінде олар нашар оқытылады, өйткені үйірме оқытушыларына аз жалақы төленеді», «ата-аналарға көмек», «жұмыс», «менің бизнесім және хоббиім бар, мен үйірмелерге уақыт жұмсаудың қажеті жоқ», «мен эко-белсенділер үйірмесін қалаймын, бірақ өкінішке орай олар жоқ». Осы жауаптардың кейбіреулері оқудан тыс Жұмыспен қамтудың ұсынылған нысандары қазіргі балалардың мүдделері мен қажеттіліктеріне толық сәйкес келмейді деген болжамды қолдайды.

Қауіпсіздік сезімі

Баланың сөзсіз құқықтарының бірі-физикалық немесе психологиялық зорлық-зомбылықтың, оларға қарсы агрессия көріністерінің кез келген нысандарынан қауіпсіздік пен қорғалу құқығы. Қазіргі мектеп жасындағы балалардың көпшілігі құрдастарымен немесе жасы үлкен балалармен, мұғалімдермен және басқа да ересектермен күнделікті байланыста – олар әрқашан өздерін қауіпсіз сезінеді ме? Өйткені, отбасы мүшелерінің жанында, қайғылы мысалдар көрсеткендей, бала агрессивті әсерге ұшырауы мүмкін.

Сауалнама көрсеткендей, респонденттердің пікірінше, аталған санаттардың ешқайсысына «қауіпсіздік кепілдігі» ұғымын 100% қолдануға болмайды.

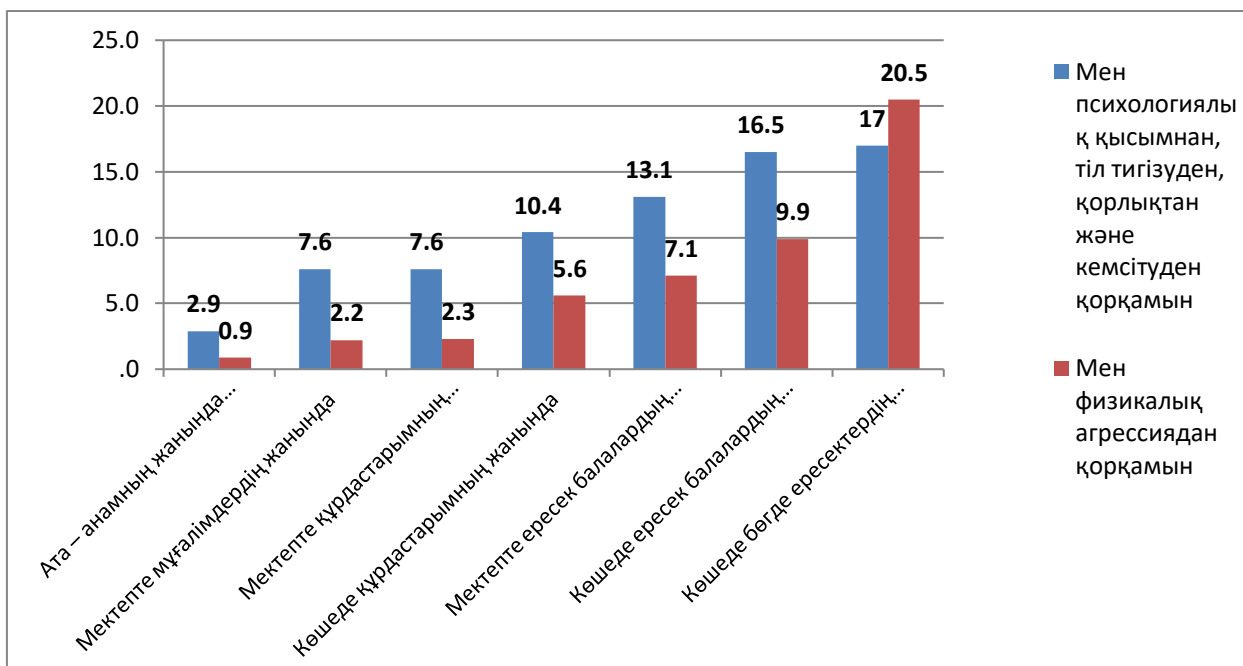

Сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі бұл сұраққа жауап беруге қиналды, бұл жақсы белгі емес. Бұл көрсеткіш 13,6% - дан («мектептегі құрдастарының жанында» нұсқасында) 23,0% - ға дейін («көшедегі бөтен ересектердің жанында»).

Балалар неден қорқады? Төмендегі диаграммада келтірілген мәліметтерге сүйене отырып, бірқатар қорытынды жасауға болады:

1. Шартты түрде оң: мектеп кеңістігі көше кеңістігінен гөрі қауіпсіз деп қабылданады.

2. Теріс: респонденттердің тең саны мектептегі мұғалімдер мен құрдастарымен байланысты аландаушылықты көрсетеді.

3. Теріс: ең үлкен қорқыныш пен қорқыныш осы нұсқаларды көрсеткен балалар көшедегі ересектер мен үлкен балалармен байланысты. Яғни, бұл балалардың сыртқы әлемі ықтимал қауіп ретінде қабылданады және олар үйден немесе мектептен кетіп, өз елді мекендерінің көшелерінде өздерін қауіпсіз сезіне алмайды.

Айта кету керек, бұл зерттеуде біз физикалық немесе психологиялық зорлық – зомбылықтың нақты қатерлері туралы айтпаймыз, бірақ сауалнамаға қатысқан кейбір балаларда бар немесе жоқ қауіпсіздік сезімі бағаланады.

Зерттеу көрсеткендей, балалардың белгілі бір бөлігі үйде де, мектепте де, көшеде де өзін қауіпсіз сезінбейді. Сонымен қатар, олар өздерінің құқықтары бұзылған басқа да жағдайларға тап болуы мүмкін, олар мемлекеттік органдарға көмек сұрап жүгіну мүмкін және тиімді деп санай ма?

Бақытымызға орай, балалардың көпшілігінде мұндай қажеттілік жоқ. Алайда, мәселе әлі де бар және балалар мен жасөспірімдер өздерінің құқықтарын қорғау мәселелерінде ресми органдардың қолдауына сене алатыны маңызды.

Тиісті диаграммада респонденттердің басым көпшілігі үшін (жалпы 93,0%) мемлекеттік органдарға өз бетінше көмек алу қажеттілігі өзекті емес екенін көруге болады. Сонымен қатар, респонденттердің 4,0% – ы (бұл 80 адам) мұндай өтініштердің тәжірибесі оң екенін айтты-олар мемлекеттік қызметтерде түсіністік пен қолдау тапты. Мұндай жауаптардың көпшілігі Жамбыл (12 бала) және Түркістан облысында (11 бала) алынды. Егер салыстырмалы деректерді алсақ (өңірде сұралғандар санының үлесі), бұл көрсеткіш

бойынша Солтүстік Қазақстан облысы (8,7%), Жамбыл (8,3%), Нұр-Сұлтан қаласы (6,8%) көш бастап тұр.

Сіздің мемлекеттік органдарға (полиция, қамқоршылық қызметі және т.б.) көмек, қолдау алу үшін жүгіну тәжірибеңіз бар ма?

Сонымен қатар, респонденттердің аз бөлігі мемлекеттік құрылымдарға жүгінудің жағымсыз тәжірибесі бар немесе оларға сенімсіздік сезінетінін атап өтті: 56 адам жиынтық түрде (2,8%).

Экономикалық құқықтар

Жеке тұлғаның экономикалық мәртебесі оның экономикалық құқықтарымен және осы құқықтарды жүзеге асыру мүмкіндіктерімен анықталады. Қазақстан Республикасында баланың кез келген мүлікке меншік құқығы болуы мүмкін. Кез-келген меншік иесі сияқты, ол өзіне тиесілі мүліктен жемістер мен кірістерге құқылы, сонымен қатар өз қаражаты есебінен сатып алынған мүлікке меншік құқығын алады. Бұл ретте кез келген мүлік бір баланың жеке меншігінде болуы мүмкін, сондай-ақ бала басқа адамдармен бірлесіп басқа меншік иесі бола алатын ортақ үлестік объект болып табылуы мүмкін. Мысалы, бала туыстарының бірі қайтыс болғаннан кейін мүліктің үлесін мұра еткен кезде. Бұған бала болып сособственником қандай да бір мүлікті бірлесіп, мүлде бөтен, оған адамдар. Бұл заңнамада анықталған, бірақ сауалнамаға қатысушы балалар өздерінің мүліктік құқықтары туралы не біледі?

Өкінішке орай, әрбір үшінші респондентте (864 жауап - 33,7%) олардың мүліктік құқықтары туралы ақпарат жоқ. Сонымен қатар, «менде ондай ақпарат жоқ» деп жауап бергендердің жартысынан көбі 14-16 жас аралығындағы жасөспірімдер (462 жауап), яғни ересектер. 17 адам өз жауабын берді-келесі тұжырымдар назар аударады: «мен бұл ақпарат туралы білмеймін, өйткені ата-аналар бұл туралы айтпады», «мен ата-анама

сенемін және менің ойымша, бұл (маған) білуге әлі ерте». Экономикалық әлеуметтену (өсудің көптеген басқа түрлері сияқты) мектепке дейінгі жаста басталатыны белгілі. Баланың мүліктік құқықтары туралы ақпаратқа қол жеткізуді жасанды түрде шектеу, егер бұл жақсы ниетпен жасалса да, бұл процесті тежейді.

Сіз өзіңіздің қандай мүліктік құқықтарыңыз туралы көбірек немесе азырақ нақты ақпарат білесіз?

Қазіргі дамыған қоғамдар айтарлықтай детоцентризмді көрсетеді. Бұл түсінікті: балалар аз туады, әр балаға әлдеқайда көп ресурстар салынады. Балалардың өздері материалдық сұраныстарын қанағаттандыру деңгейін қалай бағалайды? Бір жағынан, балалардың материалдық қауіпсіздігінің жоғары деңгейі – бұл сөзсіз игілік және отбасылардың қаржылық әл-ауқатының жанама дәлелі. Екінші жағынан, баланың барлық тілектерін қанағаттандыруға деген ұмтылыс ұтымдылық пен үнемділік сияқты қасиеттерді тәрбиелеуге теріс әсер етуі мүмкін, балалардың табиғи эгоцентризмін нығайтуға және оның эгоизмге айналуына ықпал етуі мүмкін. Кейбір жағдайларда бұл қарым-қатынас пен баланың жеке басына назар аударудың жетіспеушілігінің материалдық пайдасы үшін өтемақының белгісі.

Көптеген жағдайларда, сауалнама нәтижелері бойынша, балалардың материалдық қажеттіліктері жеткілікті деңгейде қанағаттандырылады (жалпы 96,3%). Бірақ, респонденттердің 2,5% - ы (50 бала) «кейде олар маған қажет нәрсені сатып ала алмайды» деген нұсқаны атап өтті. Осындай 50 жауаптың үштен бірі (15 жиынтық) Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларында, алты жауап Қарағанды облысында, төртеуі Қызылорда және Түркістан облыстарында тіркелген. Жалпы, бұл көрсеткіш ауылдық жерлерге қарағанда қалада жоғары. Мүмкін, бұл қаланың көбірек мүмкіндіктер мен азғыруларға ие болуына байланысты, сондықтан «қажет» ұғымы ауылдық жерлерде және қалалық ортада айтарлықтай өзгеруі мүмкін.

Бәсекеге қабілетті экономиканың қазіргі жағдайында экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізу ересек адамның негізгі белгілерінің бірі болып табылады. Кәмелетке толмаған баланың заңды табыс табу тәжірибесі өзін-өзі бағалауды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, жауапкершілік пен өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға ықпал етеді, ақшаның «бағасы» туралы түсінік береді. Бұл проблема кәмелетке толмағандар ересектермен қатар заңды әлеуметтік мақұлданған табыс алудың жаңа мүмкіндіктерін алған кезде жаппай цифрландыру жағдайында ерекше өзектілікке ие болады. Кейбір балаларда digital competencies (сандық дағдылар) ата-аналарына қарағанда жақсы дамыған, ал жасөспірімдер өздерінің сандық мазмұны мен тұтыну нарығының сегментін құрған. Заңды табыс табу тәжірибесі отбасының байлығына қарамастан маңызды, өйткені ересектердің басты міндеттерінің бірі – балаларда еңбекке құрметпен қарауды қалыптастыру, оларды экономикалық шындықта өзінің лайықты орнын табуға дайындау. Респонденттер мұны түсінеді ме және олар қазір ақша табуға тырысуды қажет деп санайды ма?

Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, респонденттердің жартысы (жалпы алғанда 49,1%) кәметке толмай-ақ заңды түрде ақша табуды бастау мүмкіндігіне оң көзқараспен қарайды, бірақ оларда мұндай тәжірибе жоқ. Тағы 16,1% - ы осындай тәжірибеге ие және оны жалғастырғысы келеді. Яғни, балалар мен жасөспірімдердің экономикалық белсенділігінің жиынтық оң бағасы 65,2% - ды құрайды.

«Иә, менде сондай тәжірибе бар және оны жалғастырғым келеді» жауаптарының саны 10,9%-дан (Солтүстік Қазақстан облысы) 35,9%-ға (Батыс Қазақстан облысы) дейін ауытқиды. Экономикалық қызметтің теріс тәжірибесі бар балалардың саны («иә, менде осындай тәжірибе бар, мен оны жалғастырғым келмейді» нұсқасы) өңірлер бойынша да әртүрлі: 2,2%-дан (Солтүстік Қазақстан облысы) 20,1% - ға дейін (Жамбыл облысы).

ҚР Президенті Қ.-Ж. Қ. Тоқаев өзінің Қазақстан халқына жолдауында» Ұлттың жаңа сапасы «туралы айта отырып, қоғамдық даму мен өркендеудің негізгі нысаны ретінде еңбекке деген көзқарасқа үлкен көңіл бөледі. Еңбек идеясы тек өмір сүру үшін қаражаты жоқ адамдар үшін қажет табыс құралы ретінде-бұл индустриалды дәуірге дейінгі архаикалық көзқарас, ол кезде әлеуметтік табыстың символы қоғамда мұндай жағдай болған, жұмыс істеудің қажеті жоқ. Заманауи кезеңінде постиндустриалдық даму айналысуға күрделі талап ететін тұрақты білім өсу, жоғары білікті жұмысына жоғары артықшылық және растау осы әлеуметтік табыстылық. Ұсынылған жауаптардың ішінде еңбекке деген түбегейлі әр түрлі көзқарасты көрсететін екі болды: «мұндай тәжірибе тек отбасында ақшасы жоқ адамдарға қажет» және «мұндай тәжірибе бәріне қажет»

балалар / жасөспірімдер, өйткені жұмыс кезінде көп нәрсені үйренуге болады». Егер бірінші нұсқа 6,0% таңдалса, екіншісі 25,0% таңдады. Мұны қоғамдық сананы жаңғыртудың оң үрдісі ретінде қарастыруға болады.

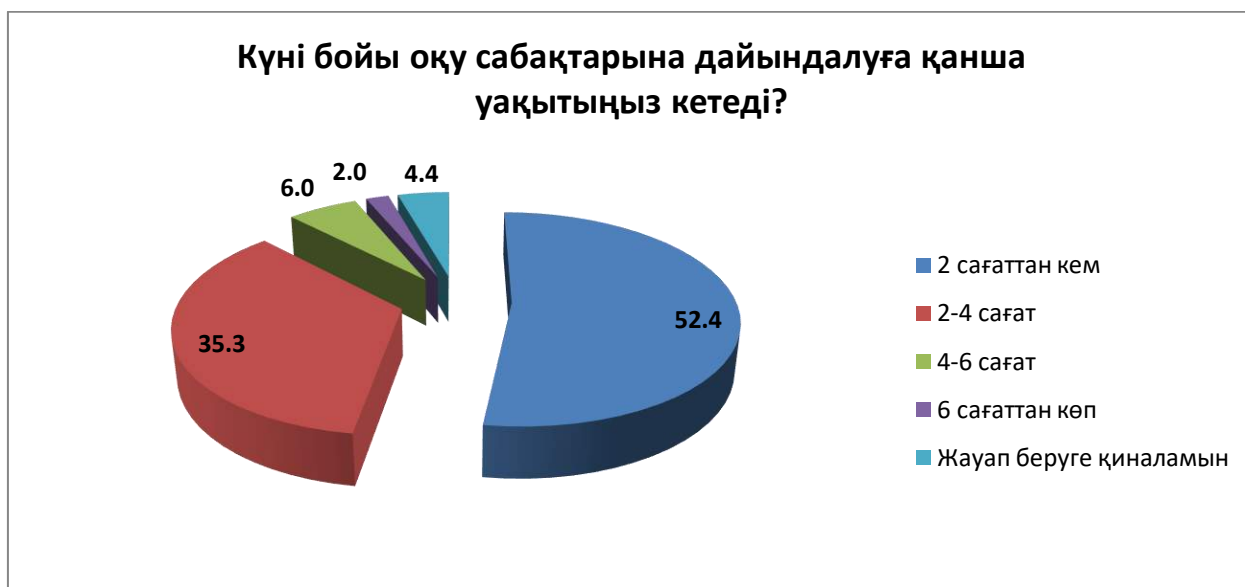
Қазақстандық социумның қоғамдық және рухани жаңғыруының парадигмасына сәйкес келмейтін тағы бір нұсқа – «балалар/жасөспірімдер тек оқып, табыс табуға уақыт жұмсамауы тиіс», - деп респонденттердің 8,6% - ы атап өтті. Олардың көзқарасы бойынша, еңбек оқытудың, пайдалы тәжірибе жинақтаудың және дамудың тағы бір түрі ретінде қабылданбайды.

Өсіп келе жатқан кезеңде (29,9%) экономикалық белсенділік тәжірибесінің қажеттілігі туралы сұраққа барлық теріс жауаптарды қорытындылай келе, оң уәждеменің болмауы балалар мен жасөспірімдердің отбасы мен жалпы қоғамның экономикалық өміріне заңды қатысу құқықтарын іске асыру мүмкіндіктерін шектей алатынын атап өткен жөн. Қосымша жұмысқа деген мұндай көзқарастың себептерінің бірі үлкен оқу жүктемесінде болуы мүмкін. Бұл болжамды растау немесе жоққа шығару балалардың уақыт құрылымын талдауға көмектеседі.

Балалардың уақыт құрылымы және демалыстың таңдаулы түрлері

Уақыт құрылымы мен бос уақыт формалары ересектерге де айтарлықтай әсер етеді, бірақ олар баланың өмірінде әлі де үлкен маңызға ие. Біріншіден, балалық шақ-бұл адамның ғана емес, дененің де белсенді қалыптасу кезеңі, сондықтан күнделікті режим мен жүктің таралуы осы процестерге оң және теріс әсер етуі мүмкін. Екіншіден, балалар ересектерге қарағанда өз уақыттарын өз бетінше жоспарлай алады, ал жауапкершілік ата-аналар мен мұғалімдерге жүктеледі.

Кәмелетке толмағандардың экономикалық белсенділігінің мүмкіндіктері туралы жоғарыда айтылғанмен, балалардың негізгі кәсібі оқу болып қала береді. Респонденттерге оқу сабақтарына және оларға дайындыққа қанша уақыт жұмсайтыны туралы сұрақтар қойылды. Сауалнама пандемия жағдайында жүргізілді, онда оқушылардың көпшілігі қашықтықтан оқыды, бірақ сұрақтар мектеп жасындағы балалардың оқу күнінің құрылымын қалыпты жағдайда анықтауға бағытталған.

Егер сіз екі диаграмманы салыстырсаңыз, онда бұл көрінеді:

- Оқу сабақтарына дайындыққа қарағанда көп уақыт жұмсалады;
- Сұралған балалардың үштен екісі оқу сабақтарына күніне 2 сағаттан 6 сағатқа дейін жұмсайды (66,4% жиынтық).
- Сауалнамаға қатысушылардың басым көпшілігі күніне 4 сағатқа дейін (87,7%) оқу сабақтарына дайындалуда, оның үстіне жартысынан көбі оған 2 сағаттан аз уақыт жұмсайды.

Оқу уақытын бөлуде жасқа тікелей тәуелділік анықталмайтыны маңызды. Мысалы, 10 жастағы балалардың 36,4%-ы күніне 2-4 сағатты тікелей оқуға жұмсайтындығын, ал 17 жастағы балалардың ішінде 37,7% - ы бұл жауапты таңдағанын айтты. Жас айырмашылықтары «6 сағаттан артық» нұсқасын талдағанда ғана байқалады. Оны 12

жасқа дейінгі бірде-бір бала атап өтпеді, ал 16 және 17 жастағы балалар арасында оны әр жас тобында сәйкесінше 14,5% көрсетті.

Жас ерекшеліктеріне қарай оқу сабақтарына дайындалу уақыты да айтарлықтай өзгермейді. Салыстыру үшін:

Жасы	2 сағаттан кем		2-4 сағат	4-6 сағат	6 сағаттан көп		Жауап беруге қиналамын	Жиыны
	2 сағаттан кем	2-4 сағат			6 сағаттан көп	Жауап беруге қиналамын		
12 жаста	57,2%	33,1%	5,9%	0,6%	3,1%	100,0%	320 адам	
14 жаста	55,2%	31,4%	7,0%	1,4%	5,0%	100,0%	440 адам	
17 жаста	44,9%	39,1%	4,3%	2,9%	8,7%	100,0%	69 адам	

Осылайша, сұралған балалардың негізгі бөлігі үшін Оқу уақытының құрылымы шамамен келесідей: үштен екісі күніне 2-ден 6 сағатқа дейін оқу сабақтарына жұмсайды, басым көпшілігі оқу сабақтарына дайындалуға 4 сағатқа дейін уақыт алады. Сомасында бұл жоғары оқу жүктемесі.

Балалардың бос уақыты қанша және олар оны әдетте не үшін жұмсайды?

Көбінесе респонденттер олардың бос уақыты күніне 4 – тен 6 сағатқа дейін-30,0% екенін айтты. Жауаптардың бірдей саны (әрқайсысы 25,2%) әртүрлі нұсқаларға келеді: 2-4 сағат немесе 6 сағаттан астам. Бұл жағдайда мұндай қатынас 12 жастан 17 жасқа дейінгі барлық жас топтарында сақталады.

Тұрғылықты жері (белгілі бір аймақ, ауылдық немесе қалалық жер) Оқу уақытының құрылымына түбегейлі әсер етпейді – кейбір жағдайларда орташа мәндерден ауытқулар статистикалық қателіктерден асып кетсе де, олар маңызды емес және қайталанған сауалнамалар кезінде тегістелуі мүмкін. Сондықтан көптеген қазақстандық балалардың Оқу уақытының орташаланған құрылымы дәл осылай көрінеді деп болжауға болады.

Оқудан бос уақытты әртүрлі жолдармен өткізуге болады, тек балалардың мәдени дамуға, мүмкіндіктерін кеңейтуге және, сайып келгенде, олардың әлеуметтік капиталы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға өз құқықтарын толық жүзеге асыруға мүмкіндігі болуы маңызды.

Сауалнамаға қатысқан балалардың бос уақытын пайдалану басымдықтары келесідей. Ұсынылған он нұсқаның бесеуі артықшылық дауыстарының 10,0% - дан астамын жинады:

1. Мен достарыммен сөйлесемін-18,4%
2. Отбасыммен, туыстарыммен сөйлесемін-16,1%
3. Фильмдер, сериалдар, клиптер-14,7%
4. Общаюсь в соц.желілер – 12,5%
5. Өз хоббиіммен айналысамын-12,4%.

Бүгінгі таңда ата-аналар мен мұғалімдердің қазіргі балалар «гаджетке тығылып», «нақты әлемнен виртуалды әлемге қашып кетеді» деген шағымдары жиі естіледі, бірақ бұл зерттеулер «нақты адамдармен тірі қарым-қатынас» әлі де бос уақытты өткізудің ең көп таралған нұсқасы екенін көрсетеді. Тағы бір жиі кездесетін талап - «қазіргі балалар оқымайды». «Мен үшін қызықты кітаптар оқимын» опциясы үздік 5-ке кірмегенімен, ол көп болмаса да, «мен компьютерлік ойындар ойнаймын» нұсқасынан озып кетті (сәйкесінше 7,1% және 6,6%).

Жоғарыда мектеп жасындағы экономикалық белсенділік тәжірибесінің қалауы/қалаусыздығы туралы мәселе қаралды. Бос уақыт құрылымын талдау осы мәселе бойынша қосымша материалдар берді: «мен қалта шығындарымен жұмыс істеймін» және «отбасыма көмектесу үшін жұмыс істеймін» нұсқалары тізімнің төменгі жағында болды. Отбасына көмектесетіндердің ең көп саны-16 жастағы балалар арасында (38 адам). Ауылдық жерлерде мұндай балалар қалаға қарағанда едәуір көп (сәйкесінше 106 және 38), бірақ қалалық балалар қалта шығындары үшін жиі жұмыс істейді (сәйкесінше 51 және 31).

«Сіз әдетте бос уақытыңызды қалай өткізесіз» деген сұраққа жауаптың өз нұсқаларының арасында тақырыптық түрде топтастыруға болатын келесі тұжырымдар назар аударады:

1. Өзін-өзі дамыту: «мен сурет саламын, бұл менің сүйікті хоббиім», «ағылшын тілін үйренемін», «жапон тілін үйренемін», «мамандандырылған пәндерді оқимын», «емтиханға дайындаламын», «скрипка, вокал, фортепиано, тамақ дайындау, түрлі би, тілдер, мен өзіме ұнайтын кітаптарды оқимын».
2. Жануарларға күтім жасау: «мен жануарларға қараймын», «мен уақыт өткізіп, үй жануарларына қамқорлық жасағанды ұнатамын. Сондай-ақ үйсіз жануарларға көмектесу».
3. Үйге көмек: «үй шаруасымен айналысамын, яғни үйге көмектесемін», «үй шаруашылығына көмектесемін» және т. б..
4. Ұйымдастырылмаған ойын-сауық: «мен нашарлаймын», «бәрінен демаламын, жай жатамын, телефонсыз және т.б.», «жай демаламын, телефонсыз, теледидарсыз және т. б.», «үйде отырамын», «ұйықтаймын».

Жалпы, сауалнама нәтижелері бойынша балалардың көпшілігі өздерінің даму құқығын тиімді жүзеге асырады және бос уақытын тиімді өткізеді.

Отбасы ішіндегі диалогтың мазмұны

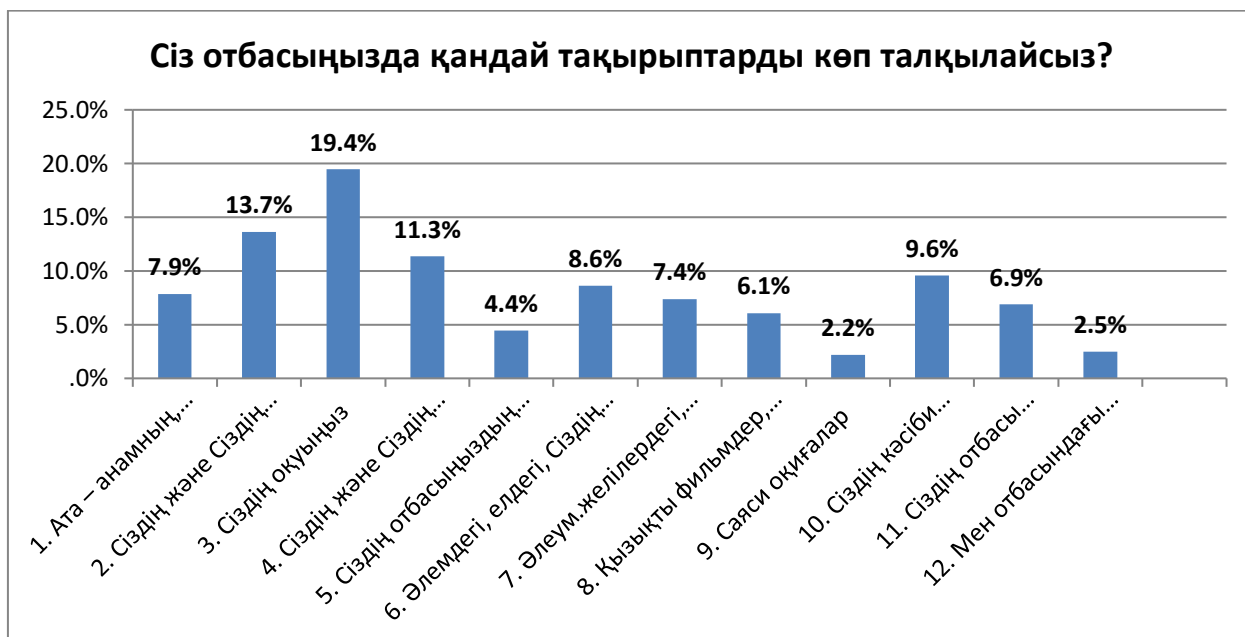
Халықаралық және ұлттық құқықтық актілермен танылған баланың негізгі құқықтарының бірі баланың отбасында тәрбиелеу құқығы болып табылады. Бұл, ең алдымен, адамзаттың үлкен тарихи тәжірибесі отбасы институты үшін ең жақсы жағдай жасайтындығын дәлелдейді балалардың әр түрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру және

дамыту. Мұндай қажеттіліктердің қатарына биофизикалық сериядан басқа (өмір сүру жағдайлары, тамақтану, қауіпсіздік және т.б.) психикалық және жеке даму қажеттіліктері жатады. Жалпыланған түрде оларды әлеуметтенудің қажеттіліктері деп атауға болады. Әлеуметтенудің маңызды құралы-бұл отбасылық диалог түрінде жүзеге асырылатын қарым-қатынас, тұлғааралық қарым-қатынас. Егер отбасылық диалог дамымаған немесе мүлдем жоқ болса, белгілі бір отбасының дисфункциясы туралы айту керек, баланың отбасында білім алу құқығы ресми түрде жүзеге асырылса да, оның мазмұны жоғалады.

Отбасылық диалогты ұйымдастырудың ең кең таралған және тұрақты әлеуметтік тәжірибесінің бірі-дәстүрлі мерекелерді, отбасы мүшелерінің туған күндерін, ерекше күндерді және байланысты сыйлық мәдениетін бірлесіп атап өту. Бұл дәстүрдің мақсаты-отбасының маңыздылығын атап өту, барлығына жақын адамдар қауымдастығына жататындығын сезінуге, әр адамның бірегейлігін сезінуге мүмкіндік беру.

Сауалнамаға қатысушылардың басым көпшілігі отбасылық іс – шараларға қатысуды ұнататынын растады-89,3% (1786 жауап). Тек 46 адам (2,3%) бұл олардың отбасыларында қабылданбағанын атап өтті. Мұндай жауаптар шамамен тең мөлшерде (сәйкесінше 26 және 20) қалалық және ауылдық жерлерде кездеседі. Басқа өңірлерге қарағанда бұл жауап Түркістан облысында жиі таңдалды – 7 адам. Тағы 32 респондент өз нұсқасын беруді жөн көрді және көп жағдайда (20-ға дейін жауап) ол «маған ұнамайды», «маған бұл қызық емес» деген тұжырымға келеді, бұл отбасылық қарым-қатынастың белгілі бір проблемаларын көрсетуі немесе жасөспірімдер дағдарысымен түсіндірілуі мүмкін.

Бұған дейін, зерттеу нәтижелерінде қазақстандық балалардың басым көпшілігі ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті форматында да, сабақтан тыс түрлі сабақтар форматында да даму үшін жеткілікті кең мүмкіндікке ие екендігі көрсетілген болатын. Отбасы бұл процестерге қаншалықты қатысады, бала үшін маңызды мәселелер талқылана ма, жоқ па-әрі қарай қарастырылады.

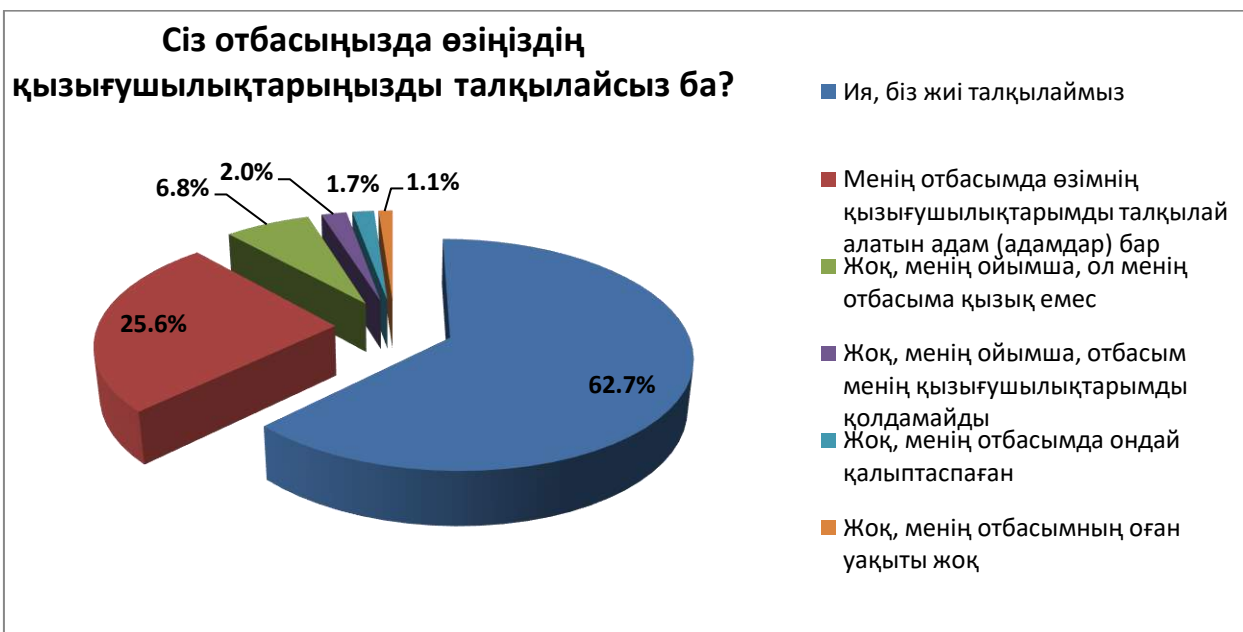

Сауалнама сұрақтарына жауап берген балалар, ең алдымен, оларға тікелей байланысты тақырыпты көрсететінін ескеру қажет. Әрине, ересектер талқылайтын мәселелер ауқымы әлдеқайда кең және көбінесе балалардың қатысуын білдірмейді.

Сауалнама мектеп жасындағы балалар арасында жүргізілгендіктен, ең көп талқыланатын тақырып олардың оқуы болды (19.4%). Отбасы мүшелерінің денсаулығы мен балалардың қызығушылығы да ең көп талқыланатын мәселелердің қатарына жататындығы (сәйкесінше 13,7% және 11,3%) оптимизмге шабыттандыра алмайды. Қазіргі шындықтың көрінісі балалардың кәсіби болашағы олардың отбасылық болашағына қарағанда жиі талқыланатындығын қарастыруға болады-бұл әлеуметтік және экономикалық дамыған қоғамдарға тән.

Сондай – ақ, отбасы ішіндегі диалогты саясаттандырудың төмен деңгейін атап өтуге болады-саяси оқиғалар көбінесе отбасы шеңберінде талқыланатын тақырыпқа айналады (2,2%).

Сауалнамаға қатысушыларға қосымша нақтылаушы сұрақ қойылды: олардың хоббиі отбасында талқылануда ма?

Оң жауаптардың басым көпшілігіне (88,3%) қарамастан, респонденттердің едәуір бөлігі теріс нұсқаларды көрсеткенін атап өткен жөн (барлығы 11,6%). Себептер әртүрлі деп аталды - «қабылданбайды», «уақыт жоқ» және т. б.

Хобби және хобби-бұл баланың немесе жасөспірімнің өмірінің маңызды бөлігі, бірақ өсу процестеріне тән жеке тәжірибелер мен қорқыныштар одан да маңызды болуы мүмкін. Балалардың басқа отбасы мүшелеріне деген сенімі қаншалықты жоғары?

Респонденттердің басым көпшілігі өз отбасыларына толықтай сенеді және оның қолдауына сене алады деп жауап берді. Бұл керемет нәтиже.

Алайда, балалардың едәуір бөлігі түсінбеушілік пен айыптаудан қорқатындықтарын көрсетті. Бұл ұсынылған нұсқаны тікелей атап өткен 14,3% ғана емес, сонымен қатар жауапта жазғандар: «Мен білгім келмейді», «олар мұны білудің қажеті жоқ», «Мен өз тәжірибеммен бөліскенді ұнатпаймын, бәрін жиі өзім ұстаймын», «мен соттаудан және

түсінбеушіліктен қорқамын», тіпті «егер мен анама немесе әжеме бірдеңе айтсам, мұны олардың достары мен достарының алыс туыстары бірден біледі». Жауап берушілердің бірі прибрег к-ға балағат сөздер нысанда білдіру, ол ойға итермеледі: «Оларға плевать на все!». Мұндай жағымсыз жауаптардың ең көп жиілігі 12-16 жас аралығындағы жасөспірім респонденттерге тиесілі-бұл жауапты таңдағандардың 95,4% – ы жағдайды біршама түсіндіреді. Бірақ, бұл дабылға себеп.

Жалпы, сурет өте сәтті, бірақ кейбір отбасыларда сауалнамаға қатысушылардың өтпелі жасымен байланысты отбасылық диалогтағы қиындықтар мен сәтсіздіктерді болжауға болады. Бұл тұжырымды растау үшін біз осы блоктағы жалпы, қорытынды сұраққа жауаптардың нәтижелерін береміз.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылау:

- Респонденттердің көпшілігінің отбасы ішіндегі диалогы белсенді және оң, сенімді сипатқа ие;
- Онда балалардың оқуына, денсаулығына және әуестенуіне маңызды орын беріледі;
- Отбасын біріктіретін бірлескен мерекелер дәстүрі тұрақты әлеуметтік тәжірибе сипатына ие;
- Зерттеу барысында анықталған іркілістер сан жағынан мардымсыз және респонденттердің өтпелі жасының қиындықтарымен түсіндірілуі мүмкін.

Карантин және өзін-өзі оқшаулау кезеңінің респондент балалар отбасыларындағы жағдайға әсері

Сауалнамаға қатысушылардан соңғы айлардағы оқиғалар олардың отбасыларындағы жағдайға қалай әсер еткені туралы жауап беру ұсынылды. Бұл үшін

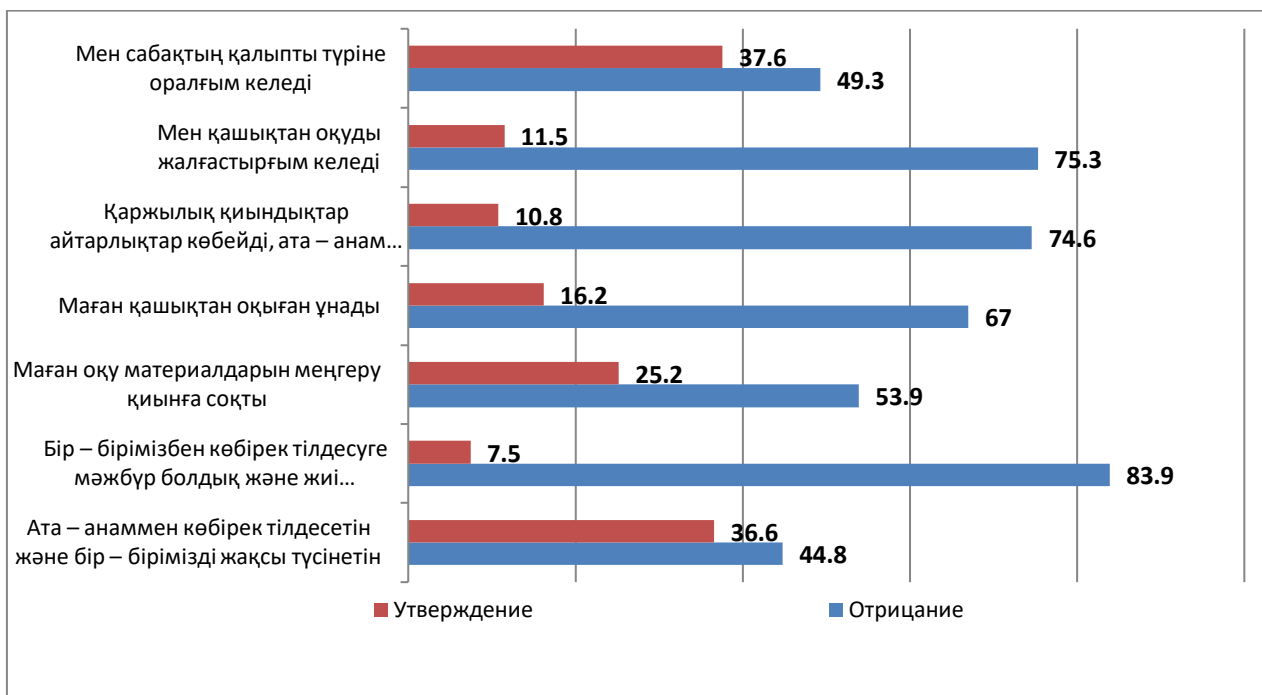
респонденттер 5 балдық шкала бойынша бағалай алатын бірнеше ұсыныстар жасалды, онда 1 балл тұжырымның шындыққа жанаспайтынын, ал 5 балл тұжырымның шындыққа жанаспайтынын білдірді. Талдау кезінде семантикалық топтау және бағалаудың поляризациясы әдістері қолданылды. Орташа баға (3 балл) ескерілмеді. Қалған бағалар полярланған және келесідей топтастырылған: 1 және 2 баллдар саны «теріске шығару» және 4 және 5 баллдар саны «бекіту» ретінде жинақталған.

Бағалау үшін ұсыныстар:

- Олар ата-аналармен көбірек сөйлесе бастады және бір-бірін жақсы түсінді;
- Біз бір-бірімізбен көбірек сөйлесуге мәжбүрміз және жиі ұрыса бастадық (тітіркенуді сезінеміз);
- Маған оқу материалын игеру қиынға соқты;
- Маған Қашықтықтан оқу ұнады;
- Қаржылық проблемалар едәуір шиеленісе түсті, ата-аналар шығындарын шектеуге мәжбүр болды;
- Мен қашықтан оқуды жалғастыра едім;
- Мен сабақтың қалыпты түріне оралғым келеді.

Бұл мәлімдемелерде екі негізгі тақырып қарастырылған: карантин кезіндегі отбасылық қатынастардың динамикасы және қашықтықтан оқыту формасына деген көзқарас. Айта кету керек бірінші нәрсе - барлық ұсынылған мәлімдемелер бойынша теріске шығарулар саны мәлімдемелер санынан асып түседі. Сондықтан, алынған нәтижелерді түсіну үшін теріске шығару немесе бекіту бағытындағы қарапайым артықшылық емес, әр позициядағы алшақтықтың амплитудасы маңызды. Амплитуда неғұрлым жоғары болса, сол немесе басқа мәселе бойынша жалпы пікір неғұрлым нақты болады.

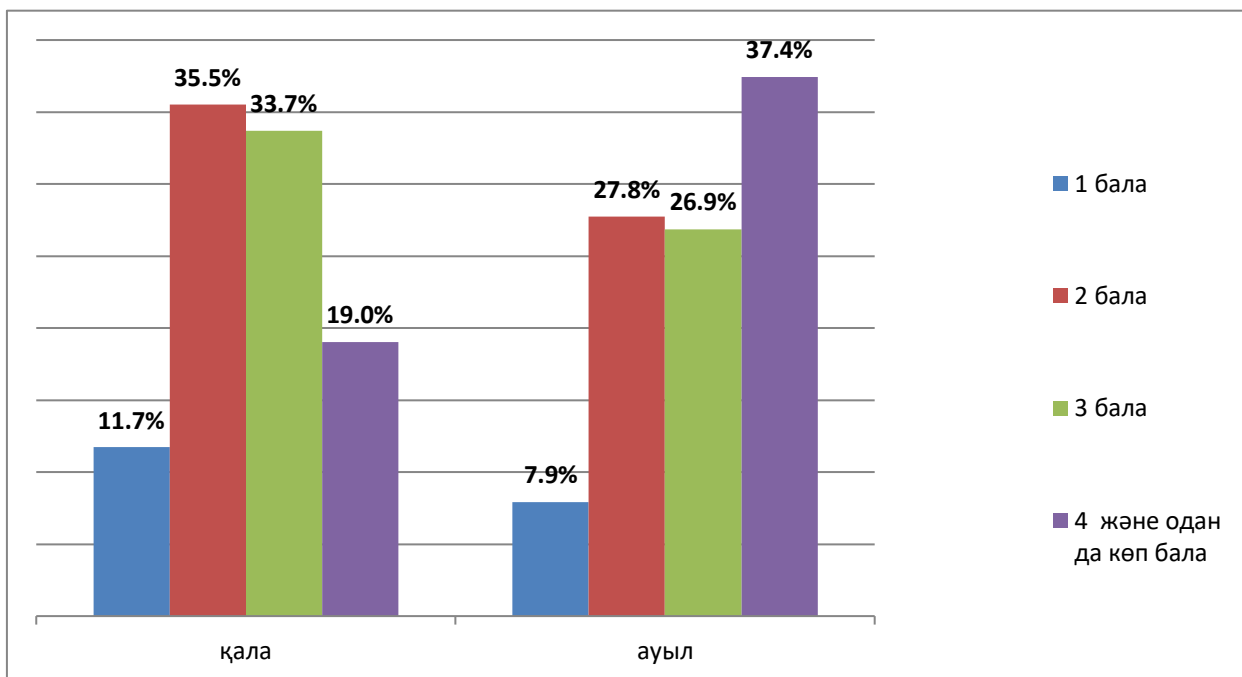
Мысалы, ең елеулі айырмашылықтар «бір - бірімен көбірек сөйлесуге мәжбүр болады және жиі ұрыса бастады» деген теріс позицияда байқалады-тербелістердің амплитудасы 76,4 тармақты құрайды, яғни бұл тұжырыммен келіспейтін балалардың саны бірнеше есе көп, оқшаулану кезінде отбасындағы психологиялық климаттың нашарлауын атап өтетіндердің саны. Сонымен қатар, «ата – аналармен көбірек сөйлесе бастады және бір-бірін жақсы түсінді» деген оң тұжырым тербелістердің ең аз амплитудасын көрсетеді- 8,2 балл. Қорытынды: карантин отбасылық қатынастарға айтарлықтай зиян тигізбеді, бірақ оның пайдасына да бармады.

Қазақстандағы балалардың жағдайы: ата-аналардың пікірлері

Онлайн-сауалнамаға 500 адам – мектеп оқушыларының ата-аналары қатысты. Респонденттердің негізгі бөлігінің жасы 27 – ден 51 жасқа дейін ауытқиды-93,4%. Гендерлік құрам өте айқын: 5,8% - ерлер, 94,2% - әйелдер. Бұл әлеуметтік-демографиялық өкілдікті сақтай алмайтын үлгінің жалғыз көрсеткіші. Шамасы, балаларды тәрбиелеу мен тәрбиелеудің барлық мәселелері әйелдердің айрықша құзыреті болып қала береді. Өңірлер бойынша бұл көрсеткіш Нұр-Сұлтан қаласында респондент әйелдердің 90,1%-дан 100% - ға дейін ауытқиды. Шымкент қаласы, Атырау, Батыс Қазақстан, Қарағанды және Солтүстік Қазақстан облыстары.

Респонденттердің этникалық құрамы - ата – аналар жалпы Қазақстан халқының жалпы этникалық құрамына жақын: қазақтар – 63,2%, орыстар – 21,2%, басқа этностардың өкілдері – 15,6% (бұл топтағы ең үлкен өкілдер-үйғырлар (5,6%) және өзбектер (2,4%)).

Респонденттердің пікірі әр түрлі балалардың ата – аналарының ұстанымдарын көрсетеді: бір бала – 10,0%, екі – 32,0%, үш – 20,6%, төрт және одан да көп-27,4%. Яғни, біз жағдайды көпбалалы ата-аналардың көзімен де көре аламыз. Отбасылардағы балалардың саны ата-аналардың тұрғылықты жеріне байланысты айтарлықтай өзгереді. Бұл әсіресе көп балалы болу аспектісінде байқалады: ауылдық жерлерде сауалнамаға қатысқан көп балалы (4 және одан да көп бала) ата – аналардың саны қалалардағы көп балалы ата-аналардың санынан үш есе көп (тиісінше 37,4% және 11,7%). Респонденттер - қала тұрғындары үшін ең тән жағдай – отбасындағы 2 бала.

Өңірлерді білдіретін респонденттердің саны облыстар бойынша таратып орналастырудың жалпы көрсеткіштерін көрсетеді. Респонденттердің ең көп саны (сұралғандардың жалпы санының 14,4% және 12,2%) – Түркістан және Алматы облыстарының тұрғындары. Сондай – ақ іріктемеде қала және ауыл халқының ара қатынасы сақталған-54,6% (Республикалық маңызы бар қалаларды қоса алғанда) және 45,4% (аудан орталықтарын қоса алғанда).

Халықаралық ұсыныстар мен отбасылық институттарды зерттеудің заманауи әлеуметтанулық тәсілдеріне сүйене отырып, зерттеу авторлары «толық отбасы» және «толық емес отбасы» терминдерін қолданудан бас тартты, өйткені соңғы ғылыми

мәліметтерге сәйкес, отбасы құрамы оның функционалдылығымен тікелей байланысты емес.

Сондықтан, сауалнамаға қатысушылардан жауап беру ұсынылды: сіздің балаларыңыз (балаңыз) екі ата-анасы бар отбасында тәрбиеленеді ме? Респонденттердің 79,2% - ы оң жауап берді, сәйкесінше 20,8% - ы отбасында тек бір ата-ана бар екенін көрсетті. Қала тұрғындары арасында бір ата – анасы бар отбасылар саны ауылдық жерлерге қарағанда біршама көп-тиісінше 24,5% және 16,3%.

Балалардың құқықтары туралы хабардар болу

Респондент-балалар сияқты, респондент-ата-аналарға да олардың бала құқықтары туралы хабардар болу деңгейін анықтау мақсатында бірнеше сұрақ қойылды.

Балалардың құқықтары туралы жалпы түсініктері бар екенін мойындайтын ата-аналардың саны респонденттердің үштен екісін құрайды. 10 адам (қалалық және ауылдық жерлерде 5-тен) балалардың құқықтары туралы ештеңе білмейтінін мойындады. Осындай екі жауап Нұр-Сұлтан қаласында, үшеуі Алматы облысында, бір – бірден Маңғыстау, Қызылорда, Жамбыл, Шығыс Қазақстан және Ақтөбе облыстарында алынды. Бірақ, мүмкін, бұл жауапты таңдағандардың арасында екі, үш, төрт немесе одан да көп баланың үш ата-анасы (10 жауаптың тек 9-ы) бар. 9 жағдайда, 10-дан респонденттер осындай жауап берді, бұл олардың балалары екі ата-анасы бар отбасыларда өсетінін көрсетті.

Бұл сұраққа жауап бере отырып, жауабын толық нысанда толықтыру мүмкіндігі болды-көптеген ата-аналар «Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы» заңға тікелей сілтеме жасады, басқалары «менің балаларымның құқықтары туралы білемін», «бала құқылы: Бостандық, тегін оқу, емделу. Және тағы басқалар. Бала құқықтары туралы Конвенция», «балалардың орта білім алуға құқығы бар». Айта кету керек, респонденттер балалар бұл сұраққа әлдеқайда мағыналы жауаптар берді.

Өкінішке орай, 36 (7,2%) респондент ата-ана «егер сіз балалар құқығы туралы көбірек білгіңіз келсе, сіз қандай дереккөздерге жүгінесіз?» «маған мұндай ақпарат қажет емес» нұсқасын атап өтті. Олардың үштен бірі (12 адам) Түркістан облысының тұрғындары. Бұл жауапты таңдаған 20 респонденттің – көп балалы ата – аналардың олардың үш, төрт және одан да көп балалары бар екендігі одан да алаңдатады. Осы мәліметтер бойынша, көп балалы отбасыларда балалардың құқықтарына мән берілмейді деген қорытынды жасауға болмайды. Бірақ, мүмкін, бұл мәселе жеке байыпты зерттеуді қажет етеді.

Жоғарыда айтылғандай, сұралған ата – аналардың көпшілігі шамамен 30-50 жастағы адамдар, яғни қазіргі заманғы ақпараттық мүмкіндіктермен жақсы таныс адамдар. Таңқаларлық емес, ең көп таңдалған жауап «интернеттен ақпарат Іздеймін». Оны респонденттердің жартысынан көбі (55,8%) көрсетті, ал егер «әлеуметтік желілерде, ата – аналарға арналған форумдарда сұрақ қоямын» (13,6%) деген жауаптармен қорытындылайтын болсақ, балалардың құқықтары туралы ақпарат көзі ретінде мұғалімдердің беделі өте төмен екенін атап өту қажет-ата-аналардың тек 11,4% - ы ғана осы Жауап нұсқасын таңдады. Мүмкін, себебі бұл тақырып ата-аналар жиналыстарында талқыланбайды (немесе өте сирек талқыланады).

Оң үрдіс ретінде, жауап беру нұсқасын таңдаған ата-аналардың көпшілігі балалардың құқықтары туралы ақпараттың ықтимал көзі ретінде осы саладағы мамандармен нормативтік актілер мен кеңестер бергенін атап өтуге болады.

Алдыңғы сұрақтың жауаптарын талдау мұғалімдердің ата-аналар үшін балалар құқықтары туралы ақпараттың беделді көзі емес екенін көрсетті. Қаншалықты жиі ата-аналар мүлдем мұғалімдермен сөйлеседі? Жауапты ересектердің білім беру және ата-ана тәрбиесі бойынша жақсы құрылған өзара әрекеттесу жүйесі туралы айтуға бола ма?

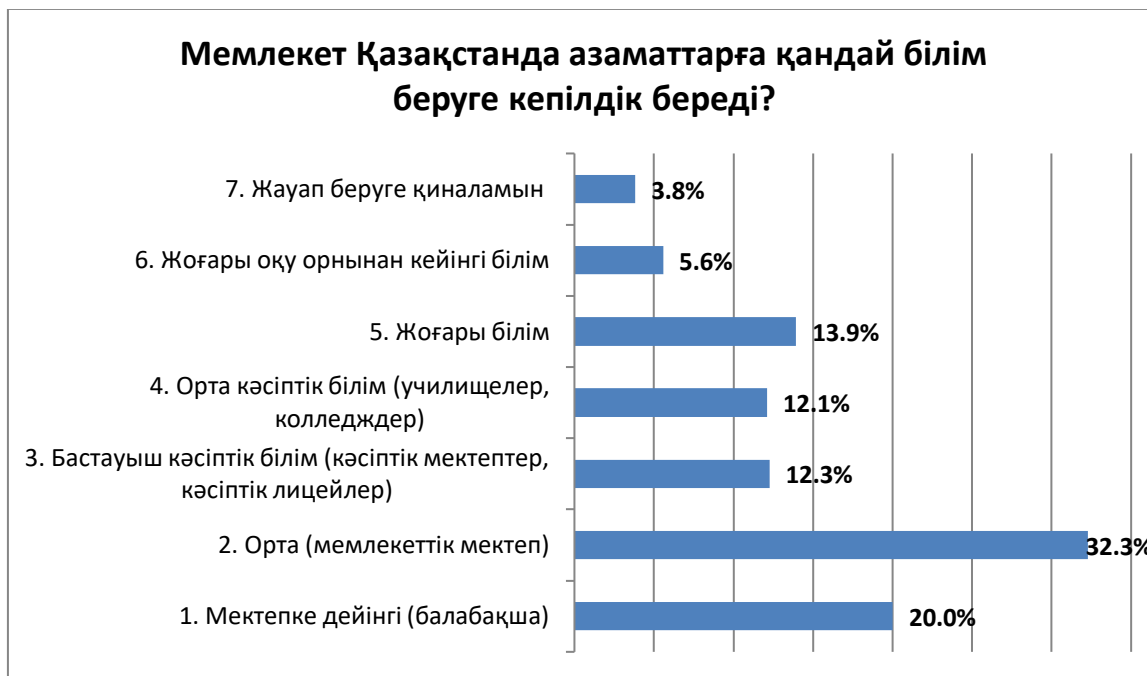

Шамасы, жұмыс жүктемесіне байланысты ата-аналардың басым көпшілігі (81,0%) мұғалімдермен шұғыл қажеттілік туындаған кезде ғана байланысады. Басқа шек – 12,8% респонденттердің бұл сөйлеседі мұғалімдермен өз балаларын апта сайын, бұл жағдайда әңгіме қазірдің өзінде туралы болуы мүмкін елеулі проблемалар және сенімділік деңгейінің төмен балаларға. Ата-аналар жиналыстарының жиілігі ұлттық нормативтік құжаттармен реттелмегенімен, олар әдетте тоқсанына кемінде бір рет өткізіледі. Оларға қатысу-мұғалімдер мен ата-аналар арасындағы жүйелік байланыстарды сақтаудың ең оңай жолы. Бірақ, зерттеу нәтижелерінен көрініп тұрғандай, ата-аналардың тек 3,6% - ы осындай жауап берді («тоқсанына бір рет»). Сонымен қатар, ата – аналар мен мұғалімдер арасындағы жақсы ұйымдастырылған және тиімді өзара іс-қимыл балалардың білім алу құқығын жүзеге асырудың маңызды шарттарының бірі болып табылады.

Білім алу құқығы

Келесі сұраққа жауап берген кезде – «мемлекет Қазақстанда азаматтарға қандай білім беруге кепілдік береді?»- сауалнамаға қатысушылар жауаптың бірнеше нұсқасын таңдай

алды. Бақылау пайызын талдау (яғни, алынған жауаптардың жалпы санының үлесі) жауаптардың нұсқаларға қалай бөлінгенін ғана емес, сонымен бірге қандай да бір жолмен жауап бергендердің санын да көруге мүмкіндік береді.

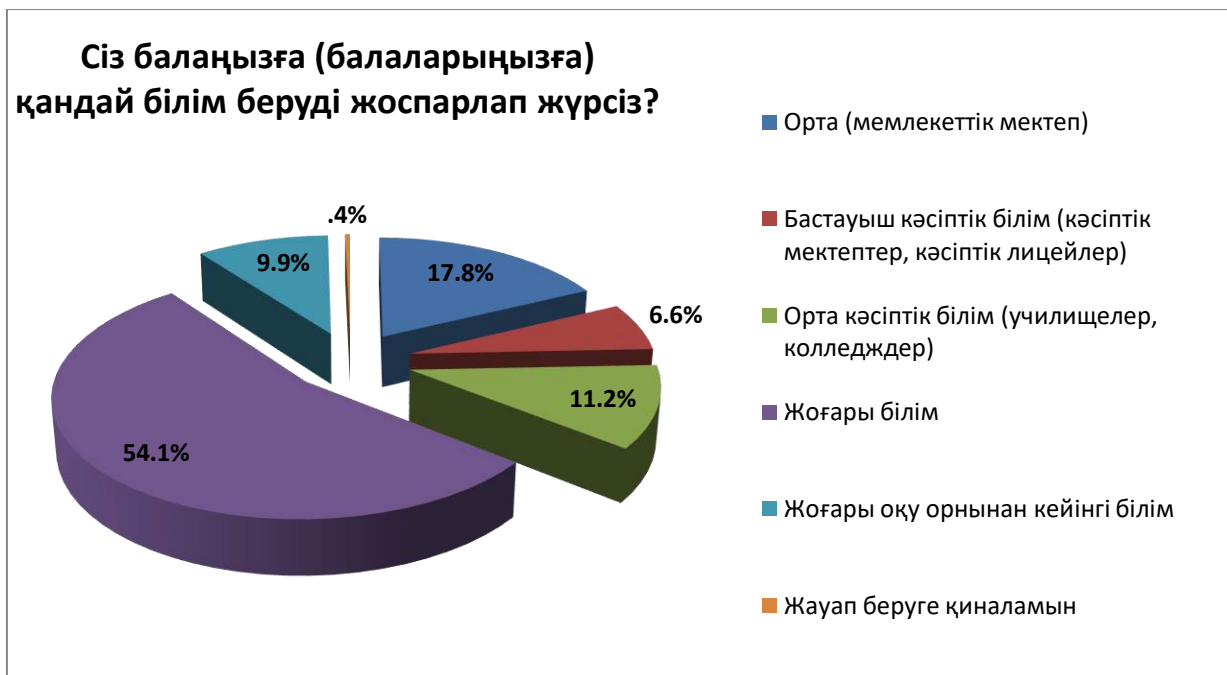

Бүгінгі күні ҚР Конституциясы (30-бап) азаматтарға тегін орта мектеп білімін, сондай-ақ жоғары білім алуға кепілдік береді (яғни қосымша шарттарсыз қамтамасыз етуге міндетті), бірақ ол тек конкурстық негізде (гранттар жүйесі) тегін болады. Диаграммада көрсетілгендей, сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі білім берудің басқа нысандары мен деңгейлеріне кепілдік беріледі деп санайды. Екі тармақ ерекше назар аударады: жартысына жуығы (48,0%) мектепке дейінгі білім беру кепілдігіне, 13,4% - жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру кепілдігіне сенімді. Білім алудың маңызды құқығы туралы мұндай білмеу, бір жағынан, мемлекетке негізсіз талаптар қоюға себеп болуы мүмкін, екінші жағынан, ата – аналарды балаларды нақты Білім саласындағы байыпты бәсекелестікке дайындай алмайды. Әрине, бұл барлық ата-аналарға қатысты емес, бірақ зерттеу барысында алынған нәтижелер мұндай проблеманың бар екендігін көрсетеді.

Мүмкін, әр ата-ана баласының өмірде лайықты орынға қол жеткізуін қалайды. Постиндустриалды экономикаға көшудің қазіргі шындықтарында бұл мемлекет кепілдік берген орта мектеп білімі әрдайым жеткіліксіз болуы мүмкін дегенді білдіреді. Сауалнамаға қатысушылар өз балаларына қандай білім беруді жоспарлайды?

Шынында да, олардың балалары үшін тек орта біліммен шектелу тек 17,8% құрайды. Респонденттердің жартысынан көбі (54,1%) балаларын жоғары оқу орындарының

студенттері ретінде көреді, ал 10% - ы бакалавр дәрежесін алғаннан кейін де оқуын жалғастырады.

Бірақ университетке түсу үшін мектеп дайындығының жоғары деңгейін көрсету қажет. Сауалнамаға қатысушылар елдегі заманауи мектеп білімінің сапасын қаншалықты жоғары бағалайды, мектептегі білім берудің қандай аспектілері оларға үлкен шағымдар тудырады?

Ата-аналарға қойылған келесі сұрақ құрылымдық жағынан күрделі болды. Респонденттерден мектептегі білім берудің әртүрлі аспектілерін келесі шкала бойынша бағалау ұсынылды (көптеген үлкен ата – аналар үшін әдеттегі жүйеге жақын) - өте жақсы, жақсы, қанағаттанарлық, қанағаттанарлықсыз. Суретті неғұрлым нақты көру және негізгі тенденцияларды анықтау үшін талдау кезінде поляризация әдісі қолданылды. Бұл үшін «жақсы» және «қанағаттанарлық» бағалар орташа ретінде алынып тасталды. Мұндай тәсілдеме бүгінгі қазақстандық орта мектеп қызметінің қандай аспектілерін ата – аналар неғұрлым жоғары, ал қайсысын-неғұрлым төмен бағалайтынын көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді.

Ұсынылған он нұсқаның ішінен ең жоғары бағаларды («өте жақсы» деген бағалардың 30%– дан астамы) ата-аналар төртке қойды-оқулықтармен және әдістемелік материалдармен қамтамасыз ету, педагогтардың кәсібилігі, оқу орнының ата-аналармен өзара іс-қимылы және тәрбие жұмысының сапасы. Осылайша, мемлекеттің мектеп оқушыларын оқулықтармен қамтамасыз ету жөніндегі күш-жігері, сондай-ақ педагог кадрларды даярлау деңгейі өте жоғары бағаланды.

Басқа позицияларға қарағанда (шамамен 20%), ата-аналар тарапынан жоғары бағалар: практикалық білімнің сапасы, баланың жеке басының дамуы үшін жағдайлар, Интернетке қол жеткізу және оны оқу процесінде пайдалану.

Айта кету керек, орта (және тек қана емес) білім беру саласындағы мамандар теориялық және практикалық дайындық деңгейіндегі айырмашылықтарға ұзақ уақыт назар аударды. Интернетке қол жеткізуге және оқу процесінде цифрлық мүмкіндіктерді пайдалануға келетін болсақ, бұл мәселелер қашықтықтан оқыту жағдайында ерекше өзекті болып отыр. Бір қызығы, бұл позиция бойынша ең жоғары бағалар саны қалалар мен ауылдық жерлерде бірдей (тиісінше 20,5% және 21,6%).

Жалпы білім беретін оқу орындары қызметінің әртүрлі аспектілерінің ең жоғары және ең төмен бағалауларын салыстыру айналы көріністі бейнелейді және респонденттердің өз балалары алатын орта білім сапасы сияқты маңызды сұраққа жауап беруге саналы және салмақты көзқарасын растайды.

Неғұрлым түсінікті болу үшін бұл нәтижелер салыстырмалы кестеге орналастырылады:

Кесте

	Өте жақсы (↑)	Қанағаттандырылғысыз (↓)
Оқулықтармен, әдістемелік материалдармен қамтылу	38,8	2,2
Педагогтардың кәсібилілігі	37,2	1,8
Оқу орнының ата – аналармен өзара қарым – қатынас әрекеті	33,8	1,8
Тәрбие жұмыстарының сапасы	31,4	2,0
Оқу ғимаратының абаттандырылуы	29,4	2,6
Теориялық білімнің сапасы	26,4	1,8
Баланы қоғамдық қызметтерге тарту	22,6	3,8
Баланың жеке басының дамуына арналған жағдайлар	21,0	4,2
Интернетке қолжетімділік және оны оқу барысында пайдалану	21,0	5,6
Практикалық дағдылардың сапасы	19,0	4,0

«Өте жақсы» деген бағалар саны неғұрлым жоғары болса (оқулықтармен және әдістемелік материалдармен қамтамасыз етілу, педагогтердің кәсібилігі, оқу орнының ата-аналармен өзара іс-қимылы және тәрбие жұмысының сапасы), осы позициялар бойынша «қанағаттанарлықсыз» деген бағалар саны соғұрлым төмен болады. Керісінше, «өте жақсы» бағалар саны неғұрлым төмен болса (практикалық білімнің сапасы, баланың жеке басының дамуы үшін жағдайлар, Интернетке қол жеткізу және оны оқу процесінде пайдалану), бағалар саны соғұрлым «қанағаттанарлықсыз» болады.

Балаларды қоғамдық қызметке тарту және баланың жеке басының дамуына жағдай жасау сияқты орта білім берудің аспектілері туралы бөлек айту керек. Әлемнің ғылыми бейнесін қалыптастыруға бағытталған оқу сабақтарынан басқа, әр түрлі үйірмелер мен секциялардағы сабақтан тыс сабақтар баланың жеке басын қалыптастыру үшін үлкен маңызға ие. Олардың міндеті-жан-жақты дамыған жеке тұлғаны дамытуға жәрдемдесу, балаға оның ой-өрісін қосымша білім тұрғысынан ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік-бағдарланған қызмет бағытында және азаматтық бірегейлікті ұғыну бағытында кеңейтуге

көмектесу. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, дәл осы клубтық сабақтар жастар арасында еріктілер қозғалысының пайда болуының негізіне айналады. Осылайша, осы екі аспект бір – бірімен байланысты және олардың ата-аналардың бағалауы бойынша жетекші топқа кірмейтіндігі бұл мәселеге көбірек назар аударуға себеп болып табылады.

Оқу орны баланың негізгі құқықтарын іске асыру кеңістігі ретінде

Білім беру мекемесі-бұл отбасынан кейінгі баланың жеке басының қалыптасуы орын алатын ең маңызды кеңістік. Бірақ, бұл кеңістікке бала қол жеткізе алуы керек (қашықтықтан оқыту шексіз жалғасуы мүмкін емес, ерте ме, кеш пе, балалар сабаққа оралуы керек). Орта мектептің (гимназияның, лицейдің) қолжетімділігі жақын тұрумен (қадамдық қолжетімділікпен), немесе ыңғайлы және қолжетімді жол жүру мүмкіндігімен (көліктік қолжетімділікпен) қамтамасыз етілуі мүмкін. Мектеп жасындағы балалардың ата-аналары бұл шарттарды осылай сипаттады:

Респонденттердің жауаптарына сүйенсек, балалардың басым көпшілігі сыныптарға оқуға түсу қиын емес деп санайды респонденттердің 86,2% - ы. Бірақ ата-аналардың 8,0% - ы теріс жауап берді, олардың саны қалада және ауылдық жерлерде тең. Әрбір төртінші жауап Алматы облысының тұрғындарынан алынды.

6% - ға жуығы респонденттер берген жауаптардың жеке нұсқаларын құрады. Олар екі топқа нақты бөлінеді:

- Біз алыс жерде тұрамыз, автобус жүрмейді, біз баланы өз көлігімізде немесе таксимен алып жүреміз;

- Біз жақын тұрамыз, мектепке дейінгі жолдың жағдайы өте нашар-асфальт сынған, жол жабыны жоқ, кәріз құдықтары және т. б.

Әлемнің көптеген дамыған елдерінде балаларды мектептерге ұйымдасқан түрде жеткізу бұрыннан қолданылып келеді, ал арнайы мектеп автобустары көлік ағымының әдеттегі бөлігіне айналды. Бұл тәсіл оқу орнының қол жетімділігі мәселелерін шешіп қана қоймайды, сонымен қатар балалардың мектеп пен үйден тыс жерде қауіпсіздігін едәуір арттырады. Қазіргі қазақстандық қалаларда бұл айқын шешім емес, өйткені көптеген балалар тұрғылықты жерінен оқымайды. Бірақ, ауылдық жерлерде арнайы мектеп көлігі бірқатар маңызды мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Қалыпты жағдайда балалар күн сайын мектепте бірнеше сағат өткізеді өсіп келе жатқан организм үшін дұрыс диетаны сақтау өте маңызды. Ата-аналардың пікірінше, олардың балалары оқу орындарында ыстық тамақпен қаншалықты қамтамасыз етілген?

Көптеген жағдайларда респонденттер-ата-аналар бұл сұраққа оң жауап берді (88,0% жиынтық). Бірақ, респонденттердің тек 60% - ы балаларының оқу орнында ұсынылатын ыстық тамақтану мүмкіндіктерін үнемі пайдаланатындығын атап өткен жөн. Жауаптардың едәуір саны балалардың (және ата-аналардың) тамақтану бағасы мен сапасына қанағаттанбайтындығын көрсетеді. Сауалнамаға қатысушылардың 12,0% – ы мұндай мүмкіндік жоқ екенін атап өтті-Мұндай әрбір үшінші жауап Түркістан облысында алынды. Бұдан басқа, Алматы және Жамбыл облыстарында жиі (7 адамнан) атап өтіледі. Шамасы, бұл проблема қалаларға қарағанда ауылдық жерлерде өткір тұр (тиісінше 15,9% және 8,8%).

Бір қызығы, егер қалаларда ата-аналар көбінесе тамақтану сапасына риза болмаса (қала – 18,7%, ауыл – 9,7%), онда баға мәселелері біршама алаңдатады ауыл

оқушыларының ата – аналары (ауыл – 15,4%, қала-12,5%), дегенмен соңғы айырмашылық статистикалық қателік шеңберінен шықпайды.

Балалардың денсаулығы ата-аналар үшін сөзсіз басымдық болып табылады. Қажет болған жағдайда олардың балаларына оқу орнында болған кезде алғашқы медициналық көмек көрсетілетініне олар әрқашан сенімді бола ала ма?

Бұл сұраққа оң жауаптардың басым көпшілігі алынды-ата-аналардың 80% - ы медициналық кабинеттің болуын және оның тұрақты жұмысын атап өтті. Сауалнамаға қатысқандардың 11% - дан астамы медициналық кабинеттің дұрыс жұмыс істемегенін көрсетті.

Сауалнамаға қатысқан 500 қатысушының 7-і ғана (1,4%) балалары оқитын оқу орнында медициналық кабинет жоқ екенін айтты – мұндай жауаптар Түркістан, Солтүстік Қазақстан, Қызылорда, Қарағанды, Ақмола облыстарында және Нұр-Сұлтан қаласында (!). Ауылдық жерлерде бұл жағдай қалалық жағдайға қарағанда жиі кездеседі.

Алайда, респонденттердің 8% - ы (39 адам) бұл сұраққа жауап беруге қиналғаны таңқаларлық, ал қалалық ата-аналар арасында ауылдарға қарағанда (сәйкесінше 25 және 14) көп.

Ата – аналар баланың мектепте оның денсаулығы үшін маңызды нәрселерді білуін күтуге құқылы-салауатты өмір салтының негізгі қағидаттарымен танысады, мінез-құлықтың қауіпті нысандары мен тәуелділіктің пайда болу қаупі туралы беделді ескерту алады және т.б. балалардың бұл ақпаратты ғылыми негізделген түрде және жүйелі негізде алуы өте маңызды, өйткені Интернетте мұндай ақпарат жалған болуы мүмкін екендігі құпия емес. Мектеп жасындағы балаларға медициналық білім беру жағдайы қалай?

Өкінішке орай, сауалнамаға қатысқан ата-аналардың 60% - ы өздерінің оқу орындарында оқушыларға медициналық білім беру бағдарламаларының жүзеге асырылуы

туралы ештеңе білмейтінін көрсетті. Сонымен қатар, қалаларда бұл сан ауылдық жерлерге қарағанда жоғары (180 және 124 жауап)

Тиісінше, респонденттердің шамамен 40% - ы (жалпы алғанда) мұндай сабақтар әр түрлі жүйелілікпен өткізілетінін және бұл көрсеткіш ауылдық жерлерде қалаларға қарағанда жоғары екенін айтты (Ауыл - 45,4% және қала-34,0%).

Кез-келген адамның, әсіресе баланың өмірінде дәрігердің кеңесі мен көмегі қажет болған кезде жағдай туындауы мүмкін. Зерттеу барысында ата – аналарға сұрақ қойылды-бұл жағдайда олар кімге жүгінеді. Көп жағдайда респонденттерде жауап беруде қиындықтар туындаған жоқ: олардың балалары (балалары) байқалатын дәрігері бар – 22,2%, немесе тұрғылықты жері бойынша дәрігерге көріну мүмкіндігі бар – 68,4%. Тек 14 адам (2,8%) жауап беруге қиналды. Бірақ, 6,6% олардың елді мекендерінде балалар дәрігерлерімен проблема бар екенін атап өтті; осындай 33 жауаптың 22 – сі ауылдық жерлерге келеді (басқаларына қарағанда – Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Атырау облыстары).

Баланың сау дамуы мен жеке өсу мүмкіндіктері

Жоғарыда айтылғандай (мектеп жасындағы балаларды зерттеу нәтижелерін талдауда) баланың жеке басының жан-жақты дамуы үшін оның сабақтан тыс уақыттағы мазмұны үлкен мәнге ие. Оқушылардың ата-аналары әртүрлі үйірмелерге, студияларға, секцияларға және т. б. бару мүмкіндіктерін қалай бағалайды?

Жауаптарға қарағанда, жағдай бір жақты көрінеді: бір жағынан, 69,2% (жалпы) сұраққа оң жауап берді – негізінде, олардың елді мекендерінде немесе тікелей білім беру мекемелерінде оқушылардың сабақтан тыс бос уақыттарын өткізетін әртүрлі ұйымдар бар;

екінші жағынан, ата – аналардың тек 33,6% - ы балаларының оларда жұмыс істейтінін көрсетті. Респонденттердің төрттен бір бөлігі (23,2%) мұндай үйірмелер мен клубтар жоқ екенін атап өтті. Теріс жауаптарға келетін болсақ, олар ауылдық жерлерде қалаларға қарағанда екі есе көп (ауыл - 31,3% және қала – 16,5%). Облыстар бойынша: мұндай жауап көбінесе Алматы, Қызылорда және Түркістан облыстарында берілді. Айта кету керек, теріс жауаптардың жалпы санының 9% - ы Шымкент сияқты мегаполисте алынған. Бұл факт кейбір жағдайларда үйірмелер, клубтар мен секциялар жоқ деп болжайды, бірақ ата-аналардың балаларының сабақтан тыс жұмыстарына назарын аударады. Сонымен қатар, интернеттен қарапайым іздеу сізге осы қалада мектеп оқушыларын дамытуға арналған көптеген орталықтарды, соның ішінде ақысыз орталықтарды оңай табуға мүмкіндік береді!

Респонденттердің балаларының үйірмелерге, клубтарға немесе спорт секцияларына қатыспауының себептерінің арасында көбінесе олардың көлікке қол жетімділігінің төмендігі (25,2%), оқу сабақтарына жүктеме (19,4%) және қымбатшылық (13,0%) деп аталды. Респонденттердің шамамен 12% - ы балалардың мұндай іс-шараларға қызығушылығының жоқтығын атап өтті, ал 3,8% - ы баланың денсаулығына байланысты проблемаларды көрсетті. Соңғы жағдайда біз инклюзия мәселесі және кейбір балалардың ерекше қажеттіліктерін ескеретін мектеп оқушыларының сабақтан тыс демалысын дамыту қажеттілігі туралы айтып отырмыз.

Айта кету керек, төрт респондент мұндай кәсіптердің пайдасы жоқ деп санайды және оларға қарсы. Бұл жағдайда баланың жеке басының еркін дамуына құқығын шектеу туралы айтуға болады. Мұндай жауаптар алынды: екеуі-Түркістан облысында, біреуі Жамбыл облысында және біреуі Шымкент қаласында. Барлық осындай жауаптар 3, 4 және одан да көп баланың ата-анасынан алынды.

Балалардың қауіпсіздігі

Ата-ананың ең үлкен қорқынышы баланың физикалық және психикалық қауіпсіздігі мәселелерімен байланысты шығар. Респонденттер балаларының қасында болуына байланысты осындай қауіпсіздік деңгейін қалай бағалайды?

Мүмкін, ең айқын нәтиже-балалардың қауіпсіздігі тұрғысынан мұғалімдерге деген сенім деңгейі басқа туыстарына қарағанда одан да жоғары. Бұл сұраққа жауап беруге қиналған ата – аналардың пайызы да жоғары-ол 8,8% - дан (мектептегі мұғалімдердің жанында) 22,8% - ға дейін (көшедегі бейтаныс ересектердің жанында). Алынған мәліметтер негізінде жасалуы мүмкін негізгі қорытынды – оқу орнының кеңістігін ата-аналар көше кеңістігінен гөрі қауіпсіз деп қабылдайды. Бірақ ұсынылған нұсқалардың ешқайсысы 100% жауап ала алмады – сондықтан балалардың қайда және кіммен болғанына қарамастан, ата-аналарда белгілі бір қорқыныш деңгейі бар.

Егер ата-аналар әрдайым балалардың жанында бола алмаса (мектеп, көше және т. б.), ал балалардың қауіпсіздігіне жүз пайыз сенімділік болмаса, ата-аналар баласының оларға көмек сұрап жүгінетініне сене ала ма? Мұны білу үшін респонденттерден: «егер сіздің балаңыз оның құқықтары бұзылды деп санаса, ол сізге бұл туралы айтып береді деп ойлайсыз ба?». Сауалнамаға қатысқандардың жартысынан көбі дәл осылай болатынына сенімділік көрсетті-59,4%, тағы 31,6% қажет болған жағдайда осылай болады деп үміттенеді. 6% - ға жуығы (29 адам) бала мұндай жағдай туралы айтпайды деген пікір білдірді. Басқа өңірлерге қарағанда мұндай жауап екі облыста (Алматы және Атырау) жиі тіркеледі-аталған облыстардың әрқайсысында 5 адамнан осы нұсқаны атап өтті. Егер бала ата-анасына оның құқықтары бұзылған жағдай туралы айтса, ата-аналардың өздері мемлекеттік органдардан (полиция, қамқоршылық, әлеуметтік қорғау және т. б.) көмек сұрай ала ма? Респонденттердің мұндай тәжірибесі бар ма?

Алынған нәтижелер өте оптимистік көрінеді: біріншіден, барлық респонденттер (92,0%) бұрын мұндай қажеттілік туындамағанын атап өтті. Екіншіден, қалған 8,0% (40 адам) көп бөлігі (25 адам -5,0%) мемлекеттік құрылымдарға жүгіну тәжірибесі сәтті болғанын көрсетті – олар тыңдалып, көмектесті.

Соған қарамастан, 15 адам мемлекеттік органдарға балаларға қатысты мәселелер бойынша көмек сұрау тәжірибесін теріс деп бағалады – олармен сөйлеспеді немесе тыңдамады, бірақ көмектеспеді. Алынған деректер негізінде мұндай жағдайлар қалаларға қарағанда ауылдық жерлерде жиі туындайтынын нақтылауға болады (15 жауаптың 10-ы), 15 жауаптың 6-ы үш облыста: Алматы, Түркістан және Атырау облыстарында алынды.

Балалардың экономикалық құқықтарын іске асыру

Қазақстандағы балалардың экономикалық құқықтарын шартты түрде екі топқа бөлуге болады: мүліктік құқықтар және экономикалық белсенді қызмет құқығы, яғни ҚР заңнамасында белгіленген шеңберде және шарттарда еңбек қызметімен айналысу құқығы. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы мен таралуы жағдайында балалар мен жасөспірімдерде табысты табыс табудың жаңа мүмкіндіктері пайда болады. Сонымен қатар, 14 жасқа дейінгі балалар жұмыс істей алады, бұл әсіресе шығармашылық қызмет түрлеріне қатысты. Сонымен бірге, бала, ең алдымен, тұрғын үймен қамтамасыз ету мәселелерінде меншік иесінің құқықтарына ие болады. Сондай-ақ, балалар ата-анасының (ата-анасының тіркелген некеде тұрғанына немесе тұрмағанына қарамастан) немесе басқа туыстарының мүлкіне мұра бола алады.

Бірақ баланың экономикалық құқықтары қорғалуы және толық орындалуы үшін балалар олар туралы білуі керек. Ата-аналар балаларын олардың мүліктік және өзге де экономикалық құқықтары туралы хабардар ете ме?

Ата-аналардың жартысы (дәл 50%) балаларына өздерінің мүліктік құқықтары туралы білудің қажеті жоқ деп санайды. Респонденттердің шамамен 95% - ы 7-17 жас аралығындағы 1-ден 4-ке дейінгі балалары бар ата-аналар екенін атап өткен жөн. Яғни, біз өте кішкентай балалар туралы емес, жасөспірімдердің саны туралы айтып отырмыз.

Меншік қатынастары-нарықтық экономиканың негізгі аспектісі. «Меншік» ұғымы басқа маңызды ұғымдардың негізінде жатыр – «менікі», «бөтен», «жалпы» және жауапкершілік сезімін қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді.

Қалған жауаптар келесідей бөлінді:

- Бала кімнің мұрагері(цей) екенін нақты біледі – 23,2%;
- Бала қандай тұрғын үйге (тұрғын үйдегі үлеске) құқығы бар екенін нақты біледі – 10,9%;
- Менің баламның (балалардың) банктік шоты бар / мен немесе басқа туыстарым баланың атына банкте шот ашты және ол бұл туралы біледі-3,4%;
- Бала қандай мүлікке ие екенін нақты біледі – 10,7%.

Өз жауап нұсқаңыз көреді беруге 11 адам (1,8%) – жалпылай оларды жауаптар жинақталады бекітуге, олардың балаларына ештеңе бермеді, бірінші кезекте, әңгіме туралы. Негізінен, мұндай жауаптар Нұр-Сұлтан қаласында, Ақтөбе және Алматы облыстарында алынды.

Қазақстанда баланың Кәмелетке толғанға дейін толық материалдық қамтамасыз етілуге құқығы бар. Зерттеуге қатысушы ата – аналардан балаларының материалдық

қажеттіліктерін қалай қанағаттандыратындығы туралы жауап беру сұралды. Респонденттердің жартысынан көбі (56,8%) «егер мүмкіндік болса, балаға қалағанын сатып аламыз» нұсқасын, ал 11,2% «балаға қалағанын сатып аламыз» нұсқасын атап өтті. Бір жағынан, мұны балалардың материалдық қажеттіліктерін қанағаттандырудың жоғары деңгейі деп түсіндіруге болады. Бірақ, екінші жағынан, мұндай тәсіл үнемділік, ұтымдылық және прагматизм сияқты жеке қасиеттердің қалыптасуына ықпал етуі екіталай.

Респонденттердің төрттен бір бөлігі (23,6%) тағы бір жауап таңдады: «біз балаға қажет нәрсені емес, қажет нәрсені сатып аламыз». Ақылға қонымды қажеттіліктерді қалыптастыру-жаһандық тұрақты дамудың маңызды шарттарының бірі. Шектен тыс, негізсіз тұтыну қазіргі заманның барлық экологиялық және көптеген әлеуметтік-экономикалық проблемаларының негізінде жатыр. Ақылға қонымды тұтынудың негізгі принциптері жеке тұлғаны қалыптастырудың ерте кезеңдерінде қалыптасқаны маңызды.

Екінші полюсте «кейде қажет нәрсені сатып алуға мүмкіндік жоқ» деген жауаптар бар - бұл опцияны сауалнамаға 39 қатысушы (7,8%) атап өтті. Бұл жағдай қалыптыдан алыс және кейбір балалардың материалдық қажеттіліктері қажетті дәрежеде қанағаттандырылмайтындығын көрсетеді. Бұл нұсқаны Шымкент қаласының (7 адам) және Жамбыл облысының (6 адам) тұрғындары жиі атап өтті. Осындай төрт жауап Нұр-Сұлтан қаласында, Алматы және Қызылорда облыстарында алынды. 39 жауаптың 32-сі көп балалы ата-аналардан (үш, төрт және одан да көп бала) алынды.

Жоғарыда айтылғандай, балаларды олардың мүліктік құқықтары туралы хабардар ету жағдайы екі жақты, бірақ заңды табыс табу тәжірибесін алу мүмкіндігі қалай? Ата-аналар өздерінің кәмілетке толмаған балаларының экономикалық белсенділігіне қалай қарайды?

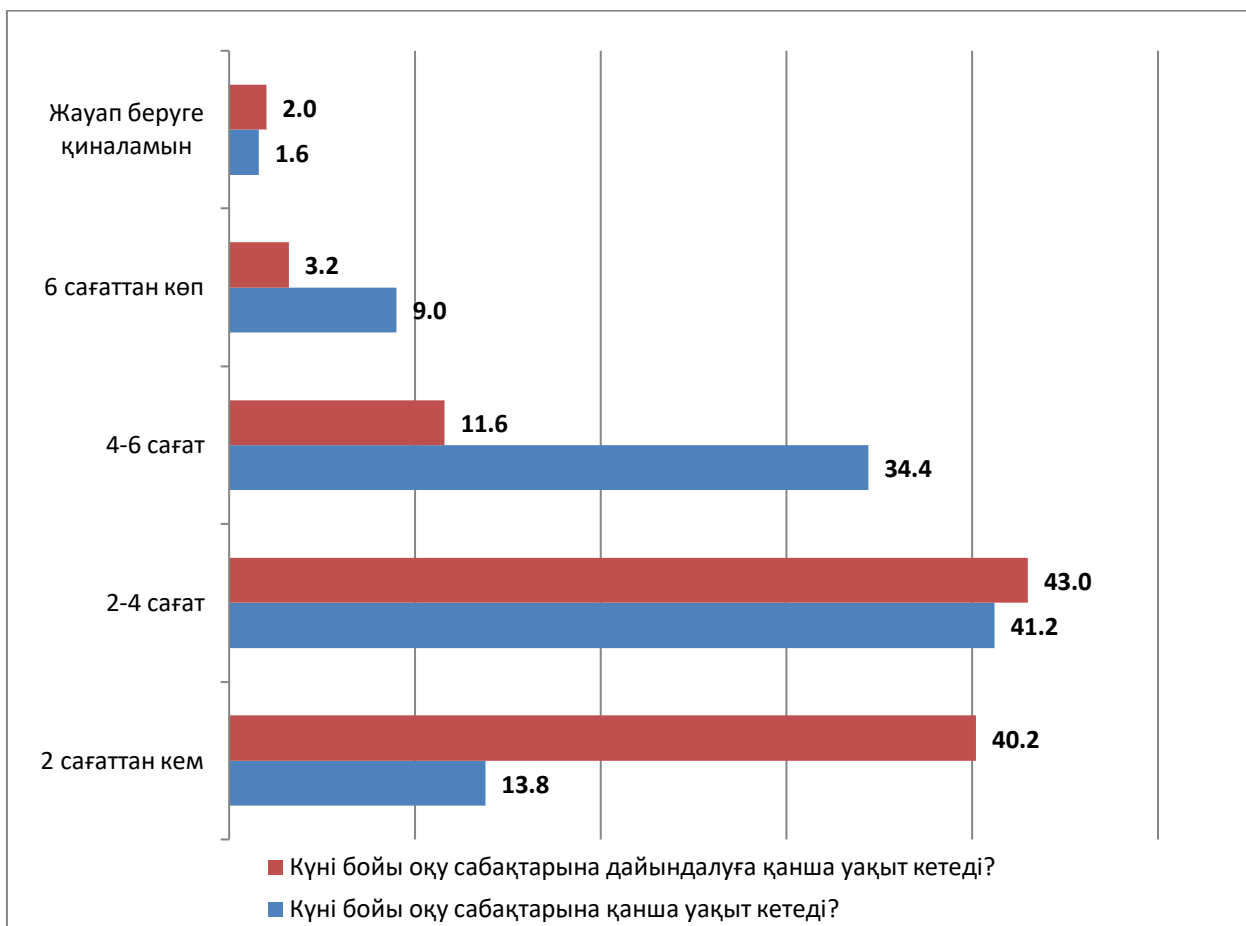
Сұрақ «балалар / жасөспірімдер заңды табыс табу тәжірибесін қажет деп ойлайсыз ба?» мен жауаптың бірнеше нұсқасын таңдауға мүмкіндік алдым. Сондықтан төменде бақылаулардың пайызы және барлық жауаптардың сомасы 100% - дан асады.

Диаграммада нәтижелер көрсетілген және олар ата-аналардың 80% - ы (жалпы) балалары үшін заңды табыс табу мүмкіндігіне оң көзқараспен қарайтындығын көрсетеді. Еске салайық, сол респонденттердің жартысы балаларына мүлтік құқықтары туралы ерте білу қажет емес деп санайды. Мұндай қарама-қайшылық балалардың экономикалық құқықтарын іске асыруға қатысты қолайсыз сценарийлерге әкелуі мүмкін.

Мектеп жасындағы бала күнінің құрылымы

Келесі сұрақтар блогының мақсаты ата-аналардың пікірінше, баланың уақыты қалыпты күнде қалай бөлінетінін және бұл уақыт қандай іс-шараларға толы екенін анықтау болды. Біз мектеп жасындағы балалар туралы айтатын болсақ, негізгі уақыт қандай да бір жолмен оқумен байланысты болады деп болжау қисынды: оқу сабақтарының өздері және оларға дайындық.

Көптеген ата-аналардың пікірінше, балаларының оқу сабақтары орта есеппен 2-4 сағатты (41,2%) немесе күніне 4-6 сағатты (34,4%) алады. Бұл сабақтарға дайындалуға аз уақыт жұмсалады: 2 сағаттан аз (40,2%) немесе 2-4 сағат (43,0%). Нәтижесінде біз ересектердің жұмыс күнімен салыстырылатын толық жүктеменің суретін көреміз-күніне 6 сағаттан және одан да көп. Сонымен қатар, еркін пікір жеткілікті – респонденттердің көпшілігі (жалпы 61,4%) балаларының бос уақыты күн сайын 2-ден 6 сағатқа дейін екенін көрсетті. Ата-аналардың шамамен 16% - ы балаларының бос уақыты 6 сағаттан асады деп санайды. Сонымен бірге, респонденттердің бестен бір бөлігі (18,6%) баланың бос уақыты 2 сағаттан аз екенін атап өтті. Мүмкін, бұл қосымша сабақтарды қажет ететін жоғары сынып оқушылары.

Қазіргі балаларға қатысты шағымдарды жиі естуге болады - «олар тек компьютерлік ойындар ойнайды» және «элеуметтік желілерде отырады». Бірақ ата-аналардың сауалнамасының нәтижелері бұл пікірді жоққа шығарады.

Диаграммада ата-аналары атап өткен балалардың ең көп кездесетін іс-әрекеттері айқын көрінеді:

- туыстарымен және достарымен қарым-қатынас (39,2% жиынтық);

- даму хоббиі (хобби, оқу, спорт) (жалпы 30,0%), бұл топқа фильмдер мен телешоуларды көруге болады (тағы + 17,4%).

Бос уақытында балалардың шамамен 3% - ы қосымша жұмыс істеумен айналысады, бұл да пайдалы тәжірибені дамытуға және жинақтауға ықпал етеді. Осылайша, балалардың бос уақытының көп бөлігі әлеуметтік-позитивті және дамып келе жатқан іс – шараларға бағытталған-ата-аналардың жауаптарының 87% - ы. Ата-аналар өздерінің жауаптарында үй шаруашылығындағы бірлескен іс-шаралар, отбасылық серуендер, үстел ойындарын дамыту сияқты ойын-сауықтың түрлерін атады.

Отбасы ішіндегі диалог

Баланы әлеуметтендірудің негізгі факторларының бірі-отбасы мүшелерімен байланыс. Келесі бірқатар сұрақтар отбасылық диалогтың мазмұнын жақсы түсінуге көмектеседі.

Қазіргі қазақстандық отбасыларда бірлескен мерекелер мәдениеті қаншалықты дамыған және оған балалар қаншалықты тартылған?

Респонденттердің басым көпшілігі (92,0%) туған күндер мен дәстүрлі мерекелер – бұл олардың тұрақты отбасылық тәжірибесі, ал балалар оларға қатысуға қуанышты. Респонденттердің өте аз саны (5,4%) балалар достарымен тойлауды жөн көретінін атап өтті. Тек 2,4% (12 адам) – олардың отбасыларында бұл қабылданбағанын көрсетті – олардың үштен бірі (4 адам) Түркістан облысының тұрғындары. Бұл жауапты таңдағандардың көпшілігі қалаларда тұрады (8 адам). Алынған мәліметтерге сүйенсек,

бұл жағдай көп балалы отбасыларға тән – 12 жауаптың 10-ы үш, төрт және одан да көп баланың ата-аналары берген.

Келесі диаграммада көрсетілгендей-талқылаудың ең көп таралған тақырыбы-Балаларды оқыту. Алайда, бұл тақырып әрдайым жағымды бола бермейді, әсіресе Қашықтықтан оқытудың қазіргі жағдайында. Сондықтан, келесі таңдау жиілігі бойынша респонденттер баланың, сондай – ақ отбасының басқа мүшелерінің хоббиі мен хоббиін атап өтті-мұндай мәселелер бойынша қарым-қатынас өзара қызығушылықты дамытады және отбасы мүшелері арасындағы сенімнің өсуіне ықпал етеді.

Алынған мәліметтерді қорытындылай келе, оқу, хобби, балалар мен басқа туыстардың денсаулығы отбасылық әңгімелердің басым тақырыптары деп қорытынды жасауға болады. Балалардың кәсіби болашағын талқылау ерекше орын алады, бұл ата-аналардың ерте кәсіби бағдарлаудың рөлін түсінетіндігін көрсетеді. Отбасындағы ең сирек талқыланатын тақырып саяси оқиғалар болды-тек 0,3% (6 адам) бұл опцияны көрсетті.

Респонденттердің 1% - дан азы (15 адам) баламен қарым-қатынас жасауға әдетте уақыт жетіспейтінін айтты. Мұндай жауаптар қалада және ауылдық жерлерде іс жүзінде тең пропорцияда алынды (7 және 8 жауаптар). Отбасындағы балалардың саны да нәтижелерге айтарлықтай әсер етпейді: мұндай жауапты Екі баласы бар Алты ата-ана, үш баланың төрт ата-анасы және төрт немесе одан да көп баланың бес ата-анасы берді.

Респонденттерге «сіз отбасыңызда балаңыздың қызығушылығын талқылайсыз ба?» бұл қызықты нәтиже берді. Мұны түсінікті ету үшін біз салыстырмалы емес, абсолютті көрсеткіштерді қолданамыз. Алдыңғы сұраққа жауап беру кезінде 250 респондент «сіздің

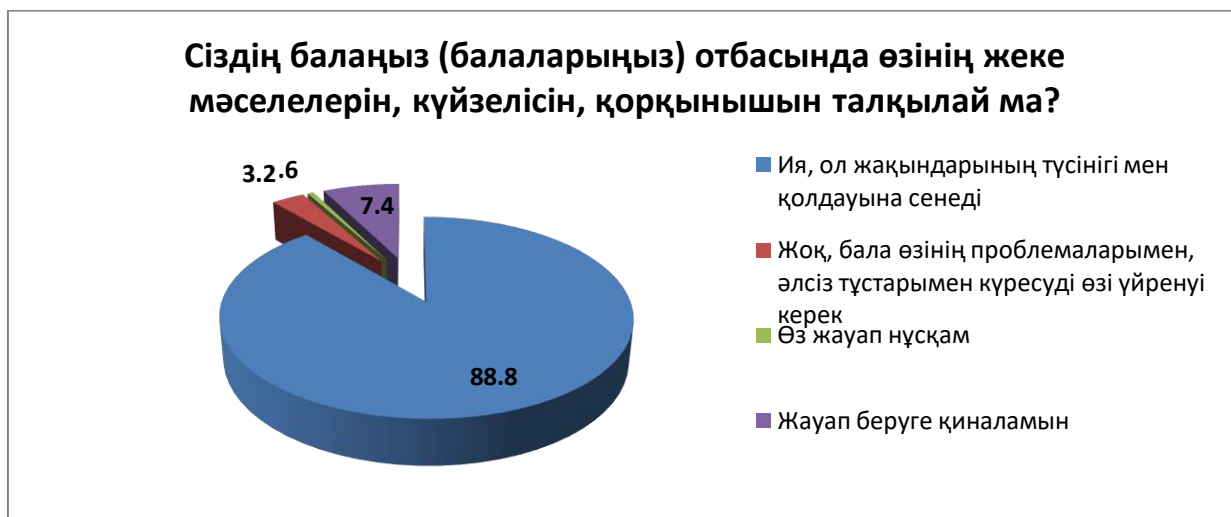
балаңыздың немесе басқа отбасы мүшелерінің хоббиі, хоббиі» нұсқасын отбасылық талқылау тақырыбы ретінде көрсетті. Екінші жағдайда, сұрақ тікелей түрде қойылған кезде, оған «Иә, біз оны жиі жасаймыз» деген оң жауап 444 респондентті атап өтті. Таңдау тек төрт нұсқаның ішінен жасалуы керек еді, олардың біреуі ғана оң болды – Жоғарыда аталған. Бұл психологиялық ерекшелікті көрсетеді-сауалнамаға қатысушылар оларды жақсы жағынан сипаттайтын жауапты таңдайды. Бұл жағдайда тікелей емес, жанама сұрақ негізінде алынған нәтиже неғұрлым сенімді. Сауалнамадағы бұл сұрақтар бір-бірінен кейін емес, 26 және 30 нөмірлерінің астына әртүрлі бөліктерге жіберілгенін атап өткен жөн.

Алайда, 56 респондент басқа жауап нұсқаларын таңдады. Олар төмендегі диаграммада көрсетілген:

Тағы бір сәйкессіздікті атап өтеміз. Жанама сұраққа жауап бергенде:» сіз отбасында қандай тақырыптарды жиі талқылайсыз», «біз балалармен сирек талқылаймыз-уақыт жоқ» нұсқасын 15 адам көрсетті. Тікелей сұраққа жауап беру кезінде 21 адам «жоқ, бұл жеткілікті уақыт емес» нұсқасын көрсетті. Яғни, сауалнаманың кейбір сұрақтарына жауаптар тек шартты түрде сенімді екенін айту керек. Осы есептің соңғы бөлігінде салыстырмалы әдіс қосымша қолданылады, бұл деректерді тексермейтін болса, кем дегенде шындыққа жақын суретті салуға мүмкіндік береді.

Отбасы мүшелері арасындағы сенім деңгейі әртүрлі нысандарда көрінуі мүмкін, бірақ оның ең жарқын көріністерінің бірі-түсіністік пен қолдау табуға үміттеніп, тәжірибе мен қорқынышпен бөлісу мүмкіндігі.

Ата-аналардың абсолютті көпшілігінің (шамамен 90%) балаларының оларға сенетіні және түсіну мен қолдауға сенуге толық негіз бар екендігі түсінікті. Респонденттердің 3,2% - ы «спартандық позиция» да түсінікті, олар балалардың өз проблемаларын өз бетінше шешу қажеттілігіне сенімді. Жауап берген Үш ата-ана (0,6%) жағдайды әр түрлі жағынан қарастырды.

Жауап беруге қиналған респонденттердің 7,4% - ы назарын аударады. Яғни, сауалнамаға қатысқан 37 ата-ана сенімді бола алмайды: олардың балалары өздерінің проблемалары туралы айтпайды: а) проблемалар жоқ; б) олар өздерін өздері шеше алатын деп санайтындықтан; в) басқа себептермен.

Карантин және өзін-өзі оқшаулау кезеңінің отбасындағы жағдайға әсері-ата-аналардың пікірі

Сауалнамаға қатысушылардан соңғы айлардағы оқиғалар олардың отбасыларындағы жағдайға қалай әсер еткені туралы жауап беру ұсынылды. Бұл үшін респонденттер 5 балдық шкала бойынша бағалай алатын бірнеше ұсыныстар жасалды (1 балл тұжырымның шындыққа жанаспайтындығын және 5 балл-тұжырымның шындыққа жанаспайтындығын білдірді). Талдау кезінде семантикалық топтау және бағалаудың поляризациясы әдістері қолданылды. Орташа баға (3 балл) ескерілмеді. Қалған бағалар полярланған және келесідей топтастырылған: 1 және 2 балл саны «теріске шығару» және 4 және 5 балл саны «келісім» ретінде жинақталған.

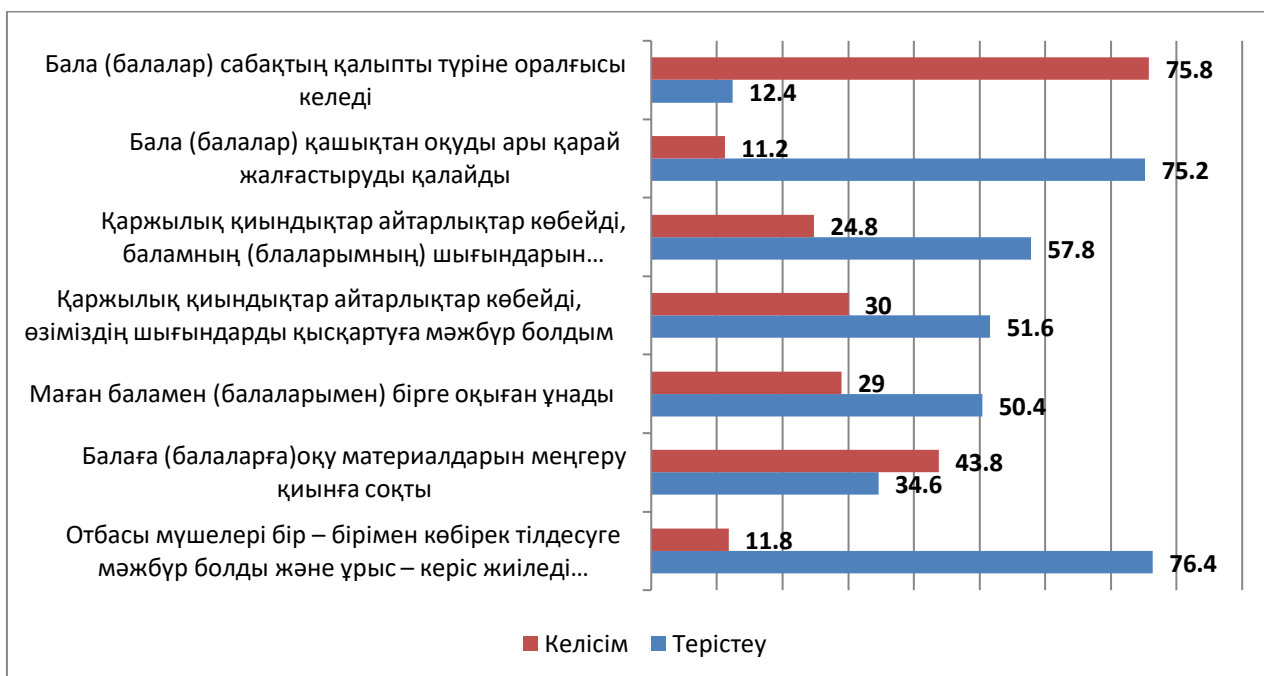
Бағалау үшін ұсыныстар:

- Біз бір-бірімізбен көбірек сөйлесуге мәжбүрміз және жиі ұрыса бастадық (тігіркенуді сезінеміз);

- Балаға (балаларға) оқу материалын игеру қиынға соқты;
- Маған баламен (балалармен) бірге оқу өте ұнады);
- Қаржылық проблемалар айтарлықтай ушығып кетті, өз шығындарымды шектеуге тура келді;
- Қаржылық проблемалар едәуір шиеленісіп, балаға (балаларға) жұмсалатын шығындарды шектеуге тура келді);
- Бала (балалар) одан әрі қашықтықтан оқығанды жөн көреді;
- Бала (балалар) сабақтың қалыпты түріне оралғанды жөн көреді.

Бұл мәлімдемелерде екі негізгі тақырып қарастырылған: карантин кезіндегі отбасылық қатынастардың динамикасы және қашықтықтан оқыту формасына деген көзқарас.

Алынған нәтижелер екі негізгі қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Бірінші қорытынды: респонденттердің төрттен үш бөлігі өзін-өзі оқшаулау отбасылық қатынастарға айтарлықтай зиян тигізбейтініне сенімді; респонденттердің жартысынан көбі балалардың материалдық қауіпсіздігіне теріс әсер ететін маңызды қаржылық қиындықтардың туындағанын байқамайды.

Екінші қорытынды: сауалнамаға қатысушылардың басым көпшілігі балаларының дәстүрлі оқу түрін қалайтынына сенімді, ал ата-аналардың өздері балалармен бірге үйде оқу қажеттілігіне риза емес.

Балаларға теріс әсер ету факторлары

Балаларды оқыту және тәрбиелеу процесінде туындайтын мәселелер туралы айтатын болсақ, кейбір ата-аналар сыртқы себептерді іздейді және Жауапкершіліктен бас тартады. Сауалнамаға қатысушылардан теріс әсердің он екі факторын талдап, олардың қайсысы баласына үлкен қауіп төндіретінін анықтау ұсынылды. Сұрақ келесідей тұжырымдалды: «сіздің ойыңызша, балаларға не теріс әсер етеді?». Әрі қарай, бұл факторлар кездейсоқ түрде ұсынылды, ал ата-аналарға олардың бесеуін ғана таңдау ұсынылды.

Теріс әсер ету факторлары екі түрлі деңгейден тұрады:

- макро деңгей, ол жеке адамдарға аз тәуелді және ата-аналардың бақылауында болуы екіталай;
- микро деңгей, жақын әлеуметтік орта – ата-аналар айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Кесте

Жиынтық саны 100,2% - оныншы үлеске дейін дөңгелектеу нәтижесі.

Макро-деңгей		Микро-деңгей	
Қоғамдағы экономикалық жағдай	әлеуметтік- 2,2%	Отбасындағы тапшылығы (ата-аналардың жұмыспен қамтылуы)	тәрбиенің 16,9%
Қоғамдағы әділетсіздіктің мысалдары	әлеуметтік 2,1%	Мектептегі тәрбие тапшылығы	5,4%
Көшенің әсері	14,2%	Отбасындағы қолайсыз жағдай, қақтығыстар	12,5%
Снижение моральных принципов в обществе	4,6%	Ата-аналар, мұғалімдер тарапынан қорлау, құрметтемеушілік	11,4%
БАҚ, Интернет, видео ойындардағы зорлық-зомбылық пен қатыгездіктің мысалдары	9,2%	Ата-аналар мен мұғалімдердің шамадан тыс көңіл-күйі мен қыңырлығы	5,1%
Өтірік, адалдық, әділетсіздік және ересектердің екіжүзділігі, сыбайлас жемқорлықтың мысалдары	8,6%	Баланың жалғыздығы және басқалардың түсінбеуі	8,0%
Жиыны	40,9%	Жиыны	59,3%

Салыстырмалы кестеден көріп отырғанымыздай, еркін немесе ерікті түрде сауалнамаға қатысушылар балалардың сәтті дамуы мен әлеуметтенуі үшін жауапкершіліктің ауырлық орталығын микро деңгейге, яғни жағдайға айтарлықтай әсер етуі мүмкін салаларға ауыстырады. Олар өз жауапкершілігінің өлшемін қаншалықты түсінеді-жеке зерттеу тақырыбы.

Қазақстандағы балалардың жағдайы: педагогтардың пікірлері

Зерттеуге респонденттер ретінде орта оқу орындарынан 500 педагог қатысты. Сұралғандардың 90% – дан астамының (452 адам) жоғары педагогикалық білімі бар,

қалғандары-басқа жоғары білімі бар (12), арнайы орта педагогикалық (17 адам), аяқталмаған жоғары педагогикалық (9), басқа аяқталмаған жоғары (2), орта (3). Бес респондент ғылыми дәреже иегерлері болып табылады. Абсолюттік көпшілігі (90% - дан астамы) мемлекеттік жалпы білім беретін мектептерде, гимназиялар мен лицейлерде, 4,0% - жеке жалпы білім беретін мекемелерде жұмыс істейді.

Сауалнамаға қатысушылардың контингентін кәсіби жұмыс өтілі 10 жылдан астам (шамамен 53% жиынтық) тәжірибелі педагогтар, сондай – ақ жас мұғалімдер-10 жылға дейінгі жұмыс өтілі (46% жиынтық) құрады.

Респонденттер оқытатын пәндер спектрі нақты, жаратылыстану және гуманитарлық пәндерді қамтиды. Бастауыш, орта және жоғары сынып мұғалімдері ұсынылған.

Қазақстан халқының санына пропорционалды түрде өңірлер бойынша мұғалімдер де ұсынылған: Түркістан облысында 14,4%-дан бастап, Алматы облысында 12,2%-дан Батыс Қазақстан облысында 3,2% - ға дейін және Солтүстік Қазақстан облысында 2,4% - ға дейін. Сондай-ақ, қала және ауыл халқының арақатынасы (тиісінше 51,6% және 48,4%) көрсетілген.

Сауалнамаға қатысушылардың арасында өте маңызды гендерлік теңгерімсіздік байқалады: 90% - әйелдер және 10% - ерлер.

Балалардың құқықтары туралы хабардар болу

Мұғалімдер-бұл кәсіби дайындықтың міндетті бөлігі балалардың құқықтары туралы білім болуы керек адамдар. Оларға қоғам мен мемлекет білім алу, психологиялық және физикалық қауіпсіздік, балалардағы адамгершілік және азаматтық сезімдерді тәрбиелеу құқығын жүзеге асыруды сеніп тапсырады. Мұғалімдердің өздері бұл мәселеде өздерінің хабардарлығын қалай бағалайды?

Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, респонденттердің үштен екісі ғана өздерінің бағалауы бойынша балалардың құқықтары туралы толық білімге ие және олар туралы айта алады. Тағы үштен бірі бұл тақырып туралы жалпы түсініктері бар екенін мойындайды. Төрт респондент *«менің балалар құқығы туралы түсінігім жоқ»* деген нұсқаны атап өтуге болады деп есептеді. Бұл жауаптар Түркістан, Атырау облыстарында және Шымкент қаласында алынды.

Тіпті өздігінен білмеу де қауіпті емес, бірақ бұл жағдайды өзгертуге деген ұмтылыстың болмауы немесе болмауы.

Респонденттердің барлығы дерлік қажет болған жағдайда жүгінуге дайын балалардың құқықтары туралы әртүрлі ақпарат көздерін көрсетті. Бірақ сауалнамаға қатысқан сегіз адам «маған мұндай ақпарат қажет емес» опциясын көрсетуді жөн көрді. Мұндай таңдау жасайтын кәсіби мұғалімді елестету қиын. Алайда, бұл жауаптар Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларында алынды (!), сондай-ақ Ақмола, Алматы, Жамбыл, Қызылорда және Түркістан облыстарында орналасқан.

Балаларға, ата-аналар мен мұғалімдерге бірқатар бірдей сұрақтар қойылды, бұл нәтижелерді салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда диаграммалар емес, салыстырмалы кестелер неғұрлым айқын болады.

Осындай бірнеше мәселе оқу орнының қабырғасында баланың салауатты даму құқығын іске асыру шарттарына қатысты болды.

Кесте

Сіздің оқу орныңызда ыстық тамақты тұтынуға мүмкіндіктер бар ма?	Балалар	Ата – аналар	Мұғалімдер
Ия, балалар оны күнделікті тұтынады	50,7%	59,6%	86,6%
Жоқ, ондай мүмкіндіктер жоқ	9,0%	12,%	3,6%
Сіздің оқу орныңызда медицина кабинеті бар ма?			
Ия, ол үнемі жұмыс істейді	61,9%	79,4%	90,2%
Медицина кабинеті жоқ	0,5%	1,4%	1,2%
Сіздің оқу орныңызда, елдімекеніңізде үйірмелер, қызығушылықтар бойынша клубтар, спорт секциялары, студиялар бар ма?			
Ия, онда көптеген балалар қызығушылықпен, ынтамен білім алады	36,3%	33,6%	31,1%

Деректерді салыстыру ата-аналар мен балалар оқу орындарының мүмкіндіктерін мұғалімдерге қарағанда төмен бағалайтындығын көрсетеді. Ерекшелік-бұл балалардың үйірмелер мен секциялардағы сабақтарының нәтижелері. Мұғалімдердің «кәсіби патриотизмін» түсінуге болады, бірақ оқу орындары тағайындалған адамдарды бағалау әлі де маңызды.

Респондент-мұғалімдерден әр түрлі жағдайларда оқушылардың қауіпсіздік дәрежесін бағалау сұралды. Зерттеуге қатысқан басқа топтарға ұқсас сұрақтар қойылғандықтан, бізде нәтижелерді салыстыруға мүмкіндік бар.

Кесте

Мектепте құрдастарының жанында	Балалар	Ата – аналар	Мұғалімдер
Толық физикалық және психологиялық қауіпсіздікке деген сенім	76,5%	71,6%	81,2%
Психологиялық қысымнан, ауызша қорлаудан, қорлаудан және оқушыларды қорлаудан қорку	7,6%	12,0%	7,2%
Оқушыларға физикалық агрессиядан қорку	2,3%	5,0%	1,0%
Көшеде құрдастарының жанында	Балалар	Ата – аналар	Мұғалімдер
Толық физикалық және психологиялық	65,6%	60,6%	56,6%

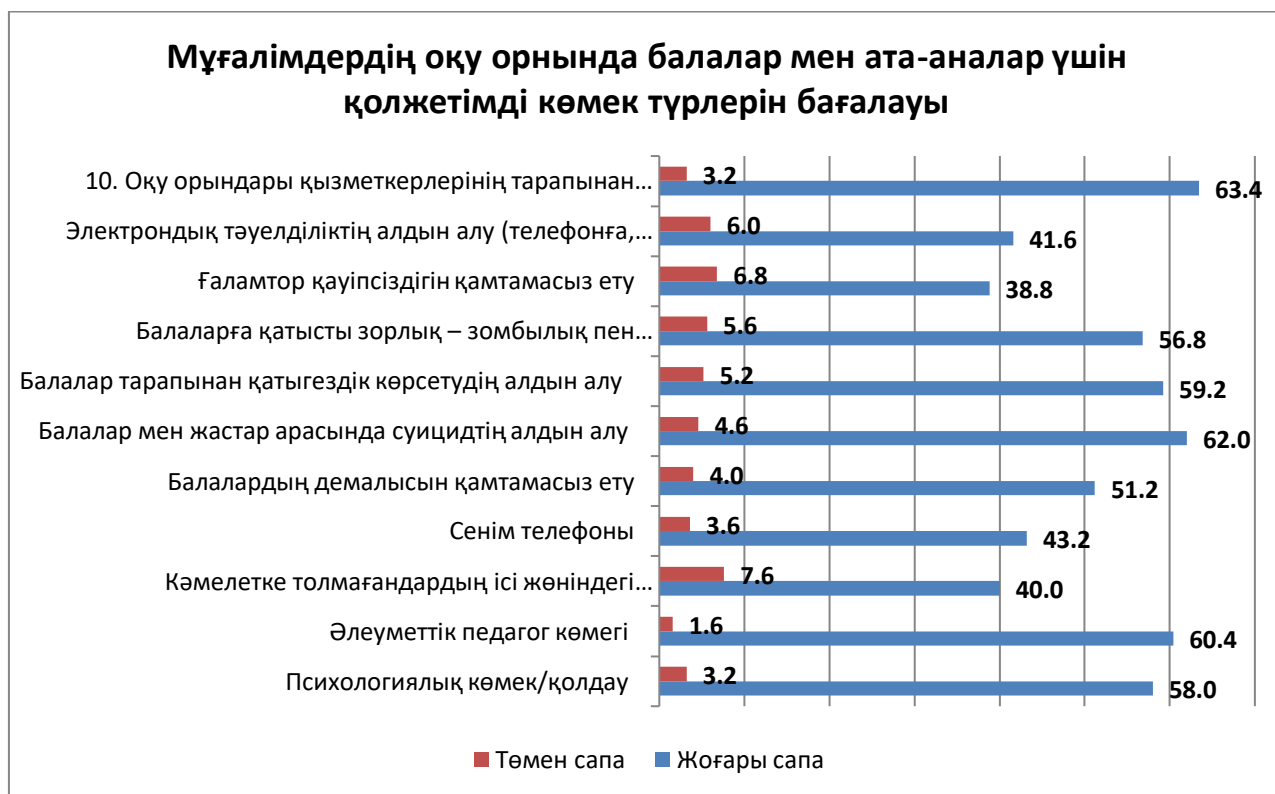
қауіпсіздікке деген сенім			
Психологиялық қысымнан, ауызша қорлаудан, қорлаудан және оқушыларды қорлаудан қорқу	10,4%	15,6%	22,6%
Оқушыларға физикалық агрессиядан қорқу	5,6%	10,2%	4,4%
Мектепте ересек балалардың жанында (жасөспірімдердің)	Балалар	Ата – аналар	Мұғалімдер
Толық физикалық және психологиялық қауіпсіздікке деген сенім	58,0%	46,0%	69,0%
Психологиялық қысымнан, ауызша қорлаудан, қорлаудан және оқушыларды қорлаудан қорқу	13,1%	22,0%	12,4%
Оқушыларға физикалық агрессиядан қорқу	7,1%	10,8%	4,6%
Көшеде ересек балалардың жанында (жасөспірімдердің)	Балалар	Ата – аналар	Мұғалімдер
Толық физикалық және психологиялық қауіпсіздікке деген сенім	51,6%	41,0%	49,6%
Психологиялық қысымнан, ауызша қорлаудан, қорлаудан және оқушыларды қорлаудан қорқу	16,5%	22,6%	21,4%
Оқушыларға физикалық агрессиядан қорқу	9,9%	18,6%	7,6%
Көшеде бөгде ересектердің жанында	Балалар	Ата – аналар	Мұғалімдер
Толық физикалық және психологиялық қауіпсіздікке деген сенім	39,6%	32,0%	45,6%
Психологиялық қысымнан, ауызша қорлаудан, қорлаудан және оқушыларды қорлаудан қорқу	17,0%	23,4%	24,0%
Оқушыларға физикалық агрессиядан қорқу	20,5%	21,4%	8,2%
Мектептегі мұғалімдердің жанында	Балалар	Ата – аналар	Мұғалімдер
Толық физикалық және психологиялық қауіпсіздікке деген сенім	74,9%	81,6%	85,4%
Психологиялық қысымнан, ауызша қорлаудан, қорлаудан және оқушыларды қорлаудан қорқу	7,6%	6,6%	4,2%
Оқушыларға физикалық агрессиядан қорқу	2,2%	3,0%	1,6%
Отбасы мүшелерінің, басқа туыстардың жанында	Балалар	Ата – аналар	Мұғалімдер
Толық физикалық және психологиялық қауіпсіздікке деген сенім	87,7%	79,4%	80,4%
Психологиялық қысымнан, ауызша қорлаудан, қорлаудан және оқушыларды қорлаудан қорқу	2,9%	7,4%	4,2%
Оқушыларға физикалық агрессиядан қорқу	0,9%	2,2%	2,0%

Алынған мәліметтерді салыстыра отырып, біз балалар үшін әртүрлі жағдайларда қауіпсіздік/қауіп сезімінің жалпы тенденциясын көреміз – бұл респонденттердің үш тобының жауаптарында көрінеді: мектеп жасындағы балалар, ата-аналар және жалпы

білім беретін оқу орындарының мұғалімдері. Оны келесі тезистерде тұжырымдауға болады:

- Мектеп кеңістігі барлық респонденттерге көше кеңістігінен гөрі қауіпсіз болып көрінеді;
- Балалардың қауіпсіздігі үшін ең үлкен алаңдаушылық олардың көшеде бейтаныс ересектердің жанында болуына байланысты. Бұл жанама түрде жалпы әлеуметтік жағдайға теріс баға береді және қосымша проблемалар тудыруы мүмкін: қиындыққа тап болған кезде бала бейтаныс адамдардан көмек сұрауға қауіп төндірмеуі мүмкін;
- Ата-аналардың қорқыныш деңгейі балалар мен мұғалімдердің қорқыныш деңгейінен біршама жоғары;
- Ата-аналар көшедегі үлкен балаларда (жасөспірімдерде), туыстары мен мұғалімдерінің тікелей бақылауынан тыс ерекше қауіпті көреді-бұл көрсеткіштер бойынша теріс мәндер балалар мен мұғалімдерге қарағанда айтарлықтай жоғары;
- Тіпті отбасы мүшелері мен мұғалімдердің жанында балалар 100 пайыз қауіпсіздік сезімін сезінбейді және бұл алаңдаушылықты ата-аналар да, тәрбиешілер де бөліседі.

Бұл жағдайда мектеп қажетті кәсіби және ұйымдастырушылық ресурстарға ие бола алатын көмек пен қолдау ерекше өзекті болып табылады. Мұғалімдердің өздері балалар мен ата-аналарға осындай қызметтердің мүмкіндіктері мен сапасын қалай бағалайды?

Респонденттердің бағалауы бойынша, ұсынылған диаграммада көрсетілгендей, қазіргі заманғы қазақстандық мектеп осындай сын-қатерлерге лайықты жауап береді. Алайда, барлық оқу орындары көмектің маңызды түрлерін көрсетпейтіндігі туралы нұсқаулар бар-теріс жауаптардың саны ауылдық жерлерде қалаларға қарағанда едәуір жоғары (сәйкесінше 90 және 54). Мұндай 51 жауап Түркістан облысында алынғанын атап өту қажет.

Мұғалімдерден жалпы білім беретін оқу орындары көрсететін қызметтердің сапасын арттыруға кедергі келтіретін себептерді атап өтуді сұрады. Арасында ең жиі көрсетілетін проблемаларды бөліп көрсетуге болады келесі:

1. Әлсіз материалдық-техникалық база және қаржылық қамтамасыз етілу. Мектеп ғимаратының оқушылар мен педагогтердің қажеттіліктеріне сәйкес келмеуі - кабинеттердің жетіспеуі, олардың шағын мөлшері; арнайы үй – жайлардың спортзалдардың, акт залдарының, жеке сабақтарға арналған кабинеттердің және мұғалімдер мен басқа да мамандар үшін кеңселердің, техникалық жарақтандырудың (интернет-ресурстардың) және т. б. болмауы.
2. Кадрлық мәселелер: «кадрлар жоқ. Кадрларға, жақсы кадрларға ешкім мән бермейді. Адамдарды мектепке жұмысқа тартуға, тұрғын үй беруге және жоғары жалақы алуға қызықтыру керек. Педагогикаға үмітсіздіктен келеді. Мектептерде жақсы психологтар, әлеуметтік педагогтар жоқ. Ия, жалпы, білікті кадрлар өте аз. Ал тексерулер мен сынақтар тек қалғандарды қорқытады. Мұғалімге деген көзқарасты қайта қарау керек. Институттар мен колледждерге түсуден бастап оның мәртебесін күрт көтеру», «әрдайым білікті мамандар жетіспейді», «мамандар жетіспейді», «кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі

инспекторлардың жетіспеушілігі», «ескі көзқарастардың көптігі, жас мамандардың жетіспеушілігі», «жақсы психологтың болмауы-Тәжірибе. Барлығы тек есептерде өте жақсы», «көмекке мұқтаж балалар көп, мамандар аз», «әлеуметтік қызметтің біліктілігін арттыру», «мектеп инспекторының үнемі болмауы және жиі ауысуы», «білім беру жүйесі авторитаризмге негізделген. Жеке тәсілдерсіз талаптар. Барлығы ескі тәсілмен», «озық жастар ұзаққа созылмайды» - бұл мұғалімдердің өздері айтқан сөздері.

3. Сабақтардың толып кетуі және мұғалімдердің шамадан тыс есеп беруі.

4. Тәрбие жұмысындағы Формализм:» тәрбие жұмысы негізінен қағаз жүзінде»,» директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасарының жүктемесіне байланысты қорқыту, кибербуллинг мәселелеріне тиісті көңіл бөлінбейді», «әркімнің өз проблемалары бар, барлығы өз бетімен айналысады, балалар туралы аз ойлайды».

5. Ата-аналармен нашар қарым-қатынас: «ата-аналардың мектеп жұмысына шамадан тыс қатысуы олардың құқықтарын мұғалімдерден жоғары қояды», «ата-аналар балаға көп мән бермейді», «Ата-аналармен жұмыс. Көптеген ата-аналар мұғаліммен кездесуге бармайды», «проблемалық студенттер мен олардың ата-аналары нашар байланыс жасайды», «ата-аналармен нашар байланыс», «мемлекет тарапынан сенімсіздік. Ата-аналар жанжал шығарады және көбінесе аудандық білім бөлімдері мұғалімдерді кінәлайды. Тек ата-аналар тыңдайды және проблемалар туындаған жағдайда, жағдайдың екі жағынан көрінісі ескерілмейді. Менің ойымша, бұл дұрыс емес. Мұғалімнің мәртебесі өте төмен. Балаларды мәдени тәрбиемен алдымен мұғалімдер емес, ата-аналар айналысуы керек», «Кейбір ата-аналардың өздері балаларына проблемалар туғызады», «ата-аналардың жеткіліксіз қолдауы», «ата-аналардың өрескелдігі», «үйде ата-ана тәрбиесі әрқашан мораль нормаларына сәйкес келмейді, отбасылық қиындықтар балалардың психикасына қатты әсер етеді (ажырасу, жанжал жағдайлары және отбасындағы қаржылық қиындықтар)».

Бұл проблемалардың ішінде жалақы мәселесі тек бір рет айтылатыны маңызды (500 жауаптан).

Орта оқу орындарын барлық қажетті ресурстармен қамтамасыз ету-баланың сапалы білім алу құқығын іске асырудың маңызды факторы. Мұғалімдердің жоғарыда келтірілген мәлімдемелерінен қазіргі мектепте балалардың білім алу жағдайларына теріс әсер ететін бірқатар проблемалар бар екендігі белгілі болады. Бұл қорытынды келесі сұрақтың жауаптарымен расталады.

Егер талдаудан «білікті педагогтар» позициясын алып тастасақ (респонденттерге шын мәнінде өздерін бағалау қажет болған жағдайда), қалған барлық параметрлер бойынша орта оқу орындарының ресурстармен қамтамасыз етілуін мұғалімдер 42,2% - дан (интерактивті тақта) 66,4% - ға (санитарлық бөлмелер (дәретханалар)) дейінгі диапазонда бағалайды. Бұл диапазонда бір ғасыр бар: егер цифрландыру мәселелері жақында өзекті болса, онда санитарлық-гигиеналық жағдайларды қамтамасыз ету мәселелері өткен ғасырдың басынан бастап шешіледі.

Кейбір позициялар бойынша қалалар мен ауылдық жерлердегі жағдайлар арасында елеулі айырмашылық байқалады.

Кесте Жалпы білім беретін мектептердің ресурстарымен қамтамасыз етілуі (ішінара)

	Қала	Ауыл
Санитарлық бөлмелер (дәретханалар)	76,4%	55,8%
Спорт залына қажетті жабдықтар мен	51,9%	39,3%

құралдар

Телефондандыру	56,6%	41,7%
Кабинеттерді компьютерлендіру	54,7%	42,6%
Интерактивті тақта	47,3%	36,8%

«Қол жетімді сапалы білім» ұғымының мазмұны біздің көз алдымызда тез өзгеріске ұшырайды. Бүгінде Қазақстанда ол үш тілділікке сұранысты қамтиды. Педагогтарға мектептердің осы мемлекеттік міндетті шешуге дайындығын бағалау ұсынылды.

Алынған жауаптарды талдау кезінде деректерді поляризациялау әдісі қолданылды. Респонденттер білім беру процесінің әртүрлі аспектілерін 5 балдық шкала бойынша бағалады, мұнда 5 балл толық дайындықты, ал 1 балл абсолютті дайын емес дегенді білдіреді. Әрі қарай, барлық орташа бағалар (3 балл) алынып тасталды, ал қалған бағалар келесідей топтастырылды және жинақталды: бір полюсте 5 және 4 балл, екіншісінде 1 және 2 балл.

Кесте

	Дайын	Дайын емес
Қажетті тілді білетін педагогтардың болуы	30,6	39,2
Тиісті тілдердегі оқулықтардың болуы	30,2	41,0
Тиісті тілдердегі басқа оқу – әдістемелік материалдардың болуы	28,2	43,8
Тиісті оқу бағдарламасының болуы	32,0	42,2

Мұғалімдердің бағалауы бойынша, бүгінгі мектеп үш тілділік мемлекеттік бағдарламасын іске асыруға дайын емес, демек, қазақстандық балалардың сапалы білім алу құқығын іске асыру бойынша барлық қажетті жағдайлар жасау туралы айтуға әлі ерте. Білім беру саласында инклюзия саясатын іске асыру да күрделі міндет болып табылады. Инклюзия азаматтардың барынша кең ауқымын қоғамдық процестерге қосу практикасы ретінде адами капиталды дамытудың ең тиімді құралдарының бірі болып табылады. Инклюзия процесі неғұрлым ертерек жүрсе, адамның сәтті әлеуметтену ықтималдығы соғұрлым жоғары болады. Бұл ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін өте маңызды.

Педагогтарға орта оқу орындарының инклюзивті білім беруді енгізуге қаншалықты дайын екендігін бағалау ұсынылды.

Алынған жауаптарға қарағанда, елдің жалпы білім беру мекемелерінде білім беру инклюзиясына дайындық әлі де өте төмен. Респонденттердің бестен бір бөлігі ғана мектептердің ерекше қажеттіліктері бар балаларға қажетті жағдайларды қамтамасыз етуге толық дайындығын көрсетті. Осы проблемалардың ішінде сауалнамаға қатысушылар кадрлармен қамтамасыз ету және тиісті бағдарламалардың болмауы мәселелерін атап өтті. Әрбір оныншы педагог өзінің оқу орнының мүмкіндіктерін бағалауға қиналғанына назар аударады.

Қазақстандағы балалардың жағдайы: балалардың құқықтарын қамтамасыз ету саласындағы мамандардың пікірлері

Қазақстан Республикасында отбасынан басқа, әлеуметтену процестеріне белсенді қатысуға және балалардың құқықтарын іске асыру жағдайларын жасауға жауапкершілік алуға түрлі институттар шақырылады. Оларға білім беру мекемелері, медициналық мекемелер, қамқоршылық және қорғаншылық органдары, құқық қорғау органдары және басқа да мемлекеттік құрылымдар жатады, олардың тиісті функциялары заңмен анықталады және реттеледі. Қауіпсіз орта құруда және баланың жеке басының дамуына қолайлы жағдайлар жасауда азаматтық сектор ұйымдары – Қоғамдық қорлар, балалар мен жастар ұйымдарының қауымдастықтары және т. б. маңызды рөл атқарады.

Бұл зерттеуге балалар құқығын қамтамасыз ету саласындағы он сарапшы қатысты. Сауалнама онлайн сұхбат түрінде жүргізілді және сарапшылардан жазбаша түрде жауап

беруді сұраған 15 ашық сұрақ, сондай-ақ ұсынылған нұсқалардың біреуін немесе бірнешеуін таңдау қажет болатын екі жабық сұрақ болды. Сауалнаманың бұл форматы зерттеу тақырыбы бойынша ең толық және егжей-тегжейлі ақпарат алуға бағытталған.

Сарапшыларды іріктеу жас ұрпақты әлеуметтендіру саласындағы үлкен гендерлік теңгерімсіздікті растады: тартылған 10 маманның 9 – ы-әйелдер. Естеріңізге сала кетейік, бұл мәселе сауалнамаға қатысушылардың басқа топтары – мектеп жасындағы балалардың ата - аналары арасында да айқын көрінді (арақатынасы 5,8% - ерлер, 94,2% - әйелдер). Осыған ұқсас үлес орта оқу орындарының педагог – респонденттерінің құрамында да тіркеледі (90% - әйелдер, 10% - ерлер). Барлық осы деректер үлгіні жобалау қатесі емес, нақты суретті көрсетеді. 2020 ж. қазақстандық қоғамда балаларды әлеуметтендіру саласындағы гендерлік рөлдерді жаңғыртудың қалыптасқан үрдісі туралы айтуға әлі ерте. Барлық сарапшылардың жоғары білімі бар, 10 – ның 9-ы қалаларда тұрады (2-уі облыс орталығында немесе Республикалық маңызы бар қалада). Олардың өңірлік өкілдігі - Нұр-Сұлтан және Алматы қалалары, Шығыс Қазақстан, Қостанай және Алматы облыстары. Сарапшылар мемлекеттік құрылымдардың – 5, сондай – ақ қоғамдық ұйымдардың-5 қызметкерлері болып табылады. Балалардың құқықтарын қамтамасыз ету саласындағы еңбек өтілі: 1 жастан 3 жасқа дейін – екі адам, 3 жастан 5 жасқа дейін – екі адам, 5 жылдан астам – алты адам.

Аналитикалық баяндама мәтінінде сарапшылардың мәлімдемелерінен алынған тікелей дәйексөздер тырнақшаларда көрсетілген және курсивпен көрсетілген.

Зерттеу пәні бойынша сарапшылардың хабардарлығын бағалау

Сарапшылар жауап берген алғашқы сұрақтар балалардың құқықтары туралы және олар әдетте қажетті ақпаратты алатын ақпарат көздері туралы өздерінің хабардарлығын бағалау болды. Оннан жеті сарапшы өздерінің хабардарлық деңгейін жеткілікті және жақсы деп бағалады. Үшеуі *«жұмысқа қатысты материалды білемін»*, *«орташа деңгейде»*, *«орташа. изучаю»*. Мұндай жауаптар ақпараттың жеткіліксіз деңгейін ғана емес, сондай-ақ осындай кең салада олардың білімін сыни бағалауды көрсетуі мүмкін.

Сарапшылар атап өткен Балалардың құқықтары туралы ақпарат көздерін үш топқа бөлуге болады:

- заңды құжаттар: «Бала құқықтары туралы Конвенция», «Неке және отбасы туралы ҚР Заңы», «Бала құқықтары туралы ҚР Заңы» (сарапшылардың тұжырымдары сақталған);

- әлеуметтік желілерден және осы бейіндегі басқа қазақстандық және халықаралық ұйымдарда жұмыс істейтін әріптестерден ақпарат;
- зерттеу нәтижелері, аналитикалық есептер, отбасылар мен балалардың далалық жағдайлары, тақырыптық баяндамалар.

Ақпарат көздерінің шеңбері өте кең және әртүрлі сипатта болады деп қорытынды жасауға болады. Бұл сарапшылардың Қазақстандағы және әлемдегі балалардың құқықтарын қорғау саласындағы істердің ахуалына жан-жақты көзқарасы бар деп болжауға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы балалар құқықтарының жай-күйін сараптамалық бағалау

Диаграммадағы деректер осы немесе басқа позицияны белгілеген сарапшылардың санын көрсетеді. Көрнекі түрде көрсетілгендей, 10 респонденттің 6-ы жауаптың төрт нұсқасына баса назар аударды және олардың барлығы тіршілікті қамтамасыз етудің негізгі жағдайларына – қажетті өмір сүру деңгейіне, тұрғын үйге, денсаулықты қорғауға және білім алуға құқықтарға қатысты.

Бұдан әрі сарапшылар өз таңдауын түсіндірді: *«жетім балалар үшін, әсіресе ауылдық аймақтарда, тұрғын үйге кезекке тұру мүмкіндігі жоқ», «заңнамалық актілер әртүрлі оқылған жағдайлар бар», «әлеуметтік жетімдіктің алдын-алу саласында жұмыс істегендіктен, атап айтқанда интернатта отырған балалармен, Менің ойымша, балалардың құқықтары бұзылған, ең алдымен осы салада. Жалпы алғанда, барлық көрсетілген тармақтарды дамыту қажет», «мен аталған тармақтарды атап өттім, өйткені оларда айтарлықтай көрінетін проблемалар бар деп санаймын. Бұл менің жеке пікірім», «отбасында да, қоғамда да кәмелетке толмаған балаларға қатысты зорлық-зомбылық фактілері жиілеп кетті».*

Зерттеуге қатысушылардың пікірінше, баланың келесі құқықтары қазіргі Қазақстанда үлкен назар мен дамуды қажет етеді.

Шамасы, дәл осы салаларда сарапшылар жиі кездеседі, бұл туралы респонденттердің бірі тікелей айтады. Алайда, бұл баланың басқа құқықтары мәселелерінде сарапшылар елеулі проблемаларды атап өтпейді дегенді білдірмейді. Келесі сұрақтың жауаптары бұл болжамды ішінара растайды.

Бұл жағдайда мәселе, сарапшылардың пікірінше, толық сақталмайтын баланың құқықтарын анықтауға бағытталған. Сауалнамаға қатысқандардың жартысынан көбі тұрғын үй құқығын тағы да атап өтті. Бірақ қазір «анти-лидерлердің» қатарына өмір сүру құқығы, жеке бас бостандығы, қадір-қасиеті мен жеке өмірі кірді. Шамасы, мұндай пікірде сарапшылар өздерінің кәсіби қызметінде кездесетін балаларға қатысты зорлық-зомбылық немесе зорлық-зомбылық фактілері маңызды рөл атқарады. Болмайды деген сөздер алып тасталсын БАҚ ықпалы. Осы екі болжамды да сарапшылар егжей-тегжейлі мәлімдемелермен растады: *«әлеуметтік жетімдіктің алдын-алу саласында жұмыс істеген тәжірибеші ретінде мен ұйымның баланы қорғайтын және мүдделерін білдіретін көптеген түрлеріне қарамастан, балалардың құқықтары сақталмағанын көремін», «қазір ата-аналар кәмелетке толмаған балаларды көшеде жұмыс істеуге (қайыр сұрауға) жібергені туралы көптеген ақпарат бар. балаларды өздері үйде немесе орындықта отырғанда. Бұл қалыпты жағдай емес. Тұрғын үй құқығы жетім балаларға қатысты. Олардың барлығы да баспана алмайды, одан да жақсы. Егер мемлекет болмаса, жетімдерге кім көмектеседі?»*, *«Зорлық - зомбылық жағдайлары жиілеп кетті», «балаларға қатысты физикалық зорлық-зомбылық-отбасында және кең ортада*

қолайлы деп саналады. Аз қамтылған отбасылардың хабардар болмауына байланысты әлеуметтік қолдау алуға қол жеткізу қиын».

Айта кету керек, екі сарапшы (екеуі де Алматы қаласынан) қарама-қарсы пікір білдірді: «Мен Бала құқықтары толық көлемде сақталатын елде бірде-бір саланы көрмеймін» (сарапшы азаматтық секторды білдіреді) және «менің ойымша, балалардың барлық аталған құқықтары толық көлемде сақталады» (сарапшы мемлекеттік құрылымды білдіреді).

Балалар уақытының көп бөлігін білім беру мекемелерінің қабырғаларында өткізеді (бұл қалыпты жағдай ретінде қарастыруға болмайтын пандемияның ерекше жағдайлары туралы емес). Білім беру мекемелері-бұл қоғам мен мемлекет тарапынан бақылауға ашық қоғамдық кеңістіктер, сондықтан олардағы жағдай отбасына қарағанда ашық және оған әсер ету оңайырақ. Сарапшыларға өзара байланысты екі сұрақ қойылды: орта білім беру ұйымдарында балалардың денсаулығын қамтамасыз ету жеткілікті ме? Бұл салада нені жақсартуға болады?

Жауаптар екі топқа бөлінді. Кейбір сарапшылар бұдан былай жақсарту қажет емес екеніне сенімді: «балалардың сау болуы үшін мектептерде барлық нормалар сақталады. Техникалық персонал күн сайын өз жұмысын орындайды. Медбике балалардың жағдайына қарайды», «бастауыш буынның барлық сыныптарында тегін демалыс пен тамақтануды ұйымдастыру жеткілікті», «менің ойымша, балалардың денсаулығын қамтамасыз ету үшін білім беру ұйымдарында жеткілікті түрде жасалады» - барлық үш сарапшы мемлекеттік мекемелерде жұмыс істейді.

Басқа сарапшылар бірқатар мәселелерді атап өтеді және оларды шешудің нұсқаларын ұсынады: «жеке тәжірибеңізге сүйене отырып, көптеген орта білім беру ұйымдарында студенттердің жалпы санына тек бір ғана медицина маманы бар; психологтар жоқ, бұл әсіресе жасөспірімдер үшін өте маңызды», «сколиоз проблемасының алдын алатын жалпы білім беретін мектептердегі жеке кітап шкафтары», «Денсаулық сақтау қызметтерімен ведомствоаралық өзара іс - қимыл. Секспросвет сабақтарын енгізу», «тегін тамақпен толық қамтуды қамтамасыз ету», «балалардың тамақтануы. Жабдықталған бөлмелер. Санитария мен гигиенаны жақсарту (сабын, су, дәретхана). Қолайсыздық белгілерін бақылау бойынша мұғалімдердің әлеуетін арттыру», «денсаулық сақтау және білім беру жүйелері арасындағы алауыздық мәселесін шешу», «орта және бастауыш білім беру жүйесінде қажетті орындардың жеткілікті санын арттыру. Мектептер, барлығы дерлік, толып жатыр». Мұндай көзқарасты мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың өкілдері де айтады.

Сарапшылардың жауаптарын талдай отырып, балалардың денсаулығын қорғау тұрғысынан білім беру мекемелерінің келесі мәселелерін бөліп көрсетуге болады:

- Мектептердегі медициналық қызметкерлер санының жеткіліксіздігі;
- Көптеген оқу орындарында штаттық психологтың болмауы, бұл жасөспірімдер үшін аса маңызды;
- Оқулықтары бар ауыр сөмкелер-сколиоздың даму қаупі;
- Оқушыларды тегін тамақпен толық қамтымау;
- Санитарлық-гигиеналық қамтамасыз етудің жеткіліксіз деңгейі (дәретхана бөлмелерінің, жеке гигиена құралдарының жеткіліксіздігі);
- Балалардың әлеуметтік және психологиялық қолайсыздығын ерте анықтау және алдын алуға қатысты педагогтердің біліктілігінің жеткіліксіздігі.

Сарапшылардың ұсыныстары:

- Оқу және медициналық мекемелер арасында тығыз, жүйелі және тиімді өзара іс-қимылды жолға қою;
- Балалардың көп жиналуын болдырмау үшін бастауыш және орта білім беру жүйесіндегі орындар санын ұлғайту (әсіресе эпидемиологиялық қауіп-қатер жағдайында өзекті);
- Орта оқу орындарында оқулықтарды жеке сақтау жүйесін жаппай енгізу;
- Мектеп жасындағы барлық балаларға тегін тамақтану практикасын тарату;
- Штаттық медицина қызметкерлері мен психологтар санының білім беру мекемесіндегі білім алушылар санына пропорционалды өсуі.

Баланың жеке басының оқудан тыс дамуы саласының жай-күйін сараптамалық бағалау

Сарапшылардан елді мекендердегі балаларға арналған дамушы үйірмелермен, қызығушылық клубтарымен, спорт секцияларымен, шығармашылық студиялармен жағдайды сипаттап, олардың халықтың көпшілігі үшін қол жетімділік дәрежесін анықтауды сұрады. Жоғарыда келтірілген дәйексөздерде, мүмкіндігінше, респонденттердің тұжырымдары сақталған.

Сауалнамаға қатысушылардың барлығы мұндай ұйымдардың елді мекендерде бар екенін атап өтті, бірақ содан кейін сарапшылардың пікірлері екіге бөлінді. Төрт респондент қызықты үйірмелер мен секциялардағы сабақтар олардың қызметінің ақылы сипатына байланысты көптеген балалар үшін қол жетімді емес екенін атап өтті: *«мен Семей қаласында тұрамын, балаларға арналған көптеген қызықты үйірмелер ақылы. Бұл үйірмелердің құны бәріне бірдей рұқсат етілмейді», «үйірмелер мен клубтар бар. Олардың орындары жеткіліксіз. Бұл негізінен ақылы іс-шаралар, отбасы табысының күрт төмендеуін ескере отырып, көптеген отбасылар үшін сабақ болмайды», «Ақылы көп, қол жетімділік төмен, көбінесе күнкөріс деңгейі төмен отбасылар үшін», «тек оқу орындарында сабақтар тегін. Ақылы үйірмелер бәріне бірдей қол жетімді емес».*

«Нұр-Сұлтан қаласында тегін және ақылы үйірмелер, қызығушылықтар бойынша клубтар, спорт секциялары, балаларға арналған студиялар бар», «біздің мектепте УТК, шахмат, волейбол және каратэ сияқты үйірмелер жұмыс істейді және т.б. мектептің жанында би үйірмелері, спорт үйірмелері бар», «біздің қаламызда барлық үйірмелер, клубтар, спорт секциялары тегін», «ақылы және тегін студиялар мен секциялар бар».

Даму ортасының деңгейі және оның балаларға қол жетімділігі аймақтық айырмашылықтарға ие деп болжауға болады. Алайда, сол аймақтардағы сарапшылар әртүрлі пікірлер айтты. Шамасы, дамушы ортаның қол жетімділігіне қатысты мәселе әлі де бар. Бүгінде балалар мен жастарды дамыту бағдарламаларына айтарлықтай бюджет қаражаты бөлінеді, олардың ең бастысы – рухани жаңғыру бағдарламасы, оның аясында бірнеше бағыттар бойынша арнайы жобалар іске асырылуда. Егер жеке іс-шаралар форматынан тұрақты клубтық қызмет форматына көбірек бағдарланса, бұл жұмыс тиімдірек болуы мүмкін.

Балалар мен ата-аналар, балалар мен мұғалімдер арасындағы сенім деңгейін сараптамалық бағалау.

Әлеуметтік дамудың маңызды факторы-бұл өзара әрекеттесудің барлық субъектілері арасындағы сенім деңгейі-бұл жеке адамдар немесе Әлеуметтік институттар туралы. Сенім балаларды әлеуметтендіру және олардың құқықтарын қамтамасыз ету мәселелерінде басты орын алады. Осыған байланысты сарапшылардан бақылау мен қарым-қатынас тәжірибесіне сүйене отырып, балалар мен олардың отбасылары, балалары мен мұғалімдері арасындағы сенім деңгейін сипаттауды сұрады.

Және қайта бағалау, сарапшыларды сурет салады күрделі суретті.

Оптимистік баға: *«Қазіргі Қазақстандағы білім беру ұйымдарындағы балалар мен олардың отбасылары, балалар мен педагогтар арасындағы сенім деңгейі өте жоғары деп ойлаймын».*

Пессимистік бағалау: *«қалалар мен ауылдар арасында, жас отбасылар мен жасы үлкен отбасылар арасында айырмашылық бар, өйткені бұл ата-ана біліктілігінің деңгейіне, білімі мен дағдыларына байланысты. Жалпы алғанда, сенім деңгейі төмен, бұған жасөспірімдердің суицидтері, ерте жоспарланбаған жүктілік және басқа да объективті көрсеткіштер дәлел бола алады»; «білім беру қызметкерлері жүргізген жұмыстың формализміне байланысты бұл сенім әрқашан бола бермейді»;*

Бейтарап бағалау: *«әр жағдай жеке. Балалар мен ата-аналар ортақ тіл таба алмайтын отбасы бар, білім беру процесінің талаптарын сақтамау салдарынан ата-аналар мен мұғалімдер арасында келіспеушіліктер бар. Бірақ барлық жағдайлар шешіледі»; «отбасындағы сенім деңгейі жиі жоғары, бірақ балалар мен мұғалімдер арасында төмен»; «сенім деңгейі 60-75%».*

Балалар мен жасөспірімдер ортасындағы жағымсыз құбылыстардың негізгі себептері-сарапшылардың пікірлері

Ата-аналарға сауалнама жүргізу барысында олардан балаларға теріс әсер ететін факторларды таңдауды сұрады: қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық жағдай; қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік мысалдары; көшенің әсері; қоғамдағы моральдық принциптердің төмендеуі; БАҚ-тағы, интернеттегі, видео ойындардағы зорлық-зомбылық пен қатыгездік мысалдары; өтірік, адалдық, ересектердің әділетсіздігі мен екіжүзділігі, сыбайлас жемқорлық мысалдары; отбасындағы тәрбие тапшылығы (ата-аналардың жұмыспен қамтылуы); мектептегі тәрбие тапшылығы; отбасындағы қолайсыз жағдай, қақтығыстар; ата-аналар, педагогтар тарапынан қорлау, құрметтемеушілік; Ата-аналардың, мұғалімдердің шамадан тыс көңіл-күйі мен қыңырлығы; баланың жалғыздығы және басқаларды түсінбеуі.

Сарапшыларға дайын нұсқалар ұсынылмады. Зерттеу нәтижелері үшін респонденттер өздері тұжырымдаған балаларға теріс әсер ететін факторлардың семантикалық сәйкестігі маңызды.

Ішкі факторлар (микро-деңгей)
Отбасындағы сенімді емес қатынастар

Экономикалық қиындықтардың салдарынан ата-аналардың депрессиялық жағдайы

Ата-аналардың мінез-құлқының агрессивті мысалдары

Сыртқы факторлар (макро-деңгей)

Уәкілетті ересектердің жас ерекшеліктерін ескере отырып, баланың және тек баланың мүдделерін ұйымдастыра және ескере алмауы

Сапалы білім алуға қолжетімділіктің шектеулі болуы, көптеген қазақстандық отбасылардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы.

Бір жағынан, формализм, екінші жағынан, жазылмаған ережелер, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар заңдар мен ережелерге қарағанда көбірек әсер ететін формальды емес институттардың басым болуы, сонымен бірге көбінесе бейресми институттардың әсері улы және травматикалық (ерте неке, қалыңдықты ұрлау, күйеуінің ата-анасымен бірге тұру, Тұңғыш ата-әжесін тәрбиелеу, шекаралардың болмауы және т.б.). Көптеген ұлттық мінез-құлық үлгілері мен үлгілері бала үшін жарақат болып табылады.

Сапалы білім алуға қолжетімділіктің шектеулі болуы, көптеген қазақстандық отбасылардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы.

Қоғамдағы әлеуметтік жүктеменің артуы, болашаққа сенімсіздік, балалар мен жасөспірімдерге әсер ететін әлеуметтік шиеленістің жоғарылауы.

Фильмдерден қатыгез мінез-құлықты көшіру нәтижесінде агрессия

Алынған жауаптар топтастырылып, деректер кестесі ретінде ұсынылды. Сарапшылар ата-аналарға қарағанда жалпылау деңгейіне жиі көтеріледі және сыртқы, жалпы әлеуметтік факторлардағы балалар мен жасөспірімдер ортасындағы жағымсыз құбылыстардың негізгі себептерін көруге бейім.

Балалардың құқықтарын іске асыруды қамтамасыз етуге бағытталған тетіктер мен практикалар

Төменде ұйымдардың – сарапшылардың жұмыс орындарында жүзеге асырылатын қызмет түрлері мен іс-шаралар келтірілген.

Кесте

- 1 **Әртүрлі әлеуметтік ортада балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету:**
- мектепте, көшеде, үйде;
  - құрдастарымен, үлкен балалармен, мұғалімдермен, ата-аналармен, туыстарымен, бөтен ересектермен бірге.

Сарапшылардан алынған ақпарат бойынша, осы бағыттағы жұмыстың негізгі нысаны ағартушылық қызмет болып табылады – *«мектепте, үйде, көшеде, аулада, лифтте, подъезде, су жанында, жолда, көлікте қауіпсіздік қағидаларымен, сондай-ақ алғашқы көмек көрсету тәсілдері мен шұғыл қызмет телефондарымен»* танысу; оқу орындары үшін *«буллингтің алдын алу»* бойынша оқу құралдарын әзірлеу, жариялау және тарату; *«шешім қабылдайтын адамдармен адвокаты»*; *«заңнаманы ата-аналар мен балаларға түсіндіру»*; *«тренингтер өткізу»*.

Мониторингтік қызмет – *«отбасылардағы, мектептердегі және т. б. зорлық-зомбылықты зерттеу»*; *«оқушылар мен педагогтар ұжымындағы психологиялық-эмоционалдық ахуалды бақылау»*;

Профилактикалық және оңалту қызметі – *«түзету сабақтары»*; *«құқық бұзушылық жасаған кәмелетке толмағандарды әлеуметке қосу»*

Қорытынды: Сарапшылардың ешқайсысы заманауи цифрлық мүмкіндіктерге негізделген формалар мен тәжірибелерді атаған жоқ: БАҚ пен әлеуметтік желілердегі жұмыс ешқандай көрініс таппайды, волонтерлік қызметтің өзекті нысандары көрсетілмеген, қалың жұртшылықты тарту, балалардың өздерін тарта отырып, креативті көзқарастарды пайдалану. Сарапшылар көрсеткен қызмет субъектілік-объектілік сипатта болады.

- 2 **Балалардың экономикалық құқықтары саласындағы сауаттылығын арттыру**

- *«әлеуметтік қорғау жүйесінің әлеуметтік қызметкерлерімен жұмыс, балалы кедей отбасыларға бағалау және көмек көрсету дағдыларына*

оқыту», «асырап алушы отбасылардағы балаларды тиісті жеңілдіктер туралы хабардар ету», «өңірлердің білім бөлімдері арқылы заңнаманы түсіндіру»

*- орта мектептің жалпы білім беру бағдарламасы шеңберінде «Математика, қоғамтану, тарих, экономика сабақтарында, қаржылық ағартудың жекелеген тақырыптары бойынша сабақтан тыс сабақтар»
- «балаларды пайдалану бойынша тексеру»*

Қорытынды: Сарапшылар ұсынған мәліметтер жалпы, формализацияланған. Жұмыстың тиімді ойын формаларын пайдалану, әр түрлі жастағы балалардың қаржылық сауаттылығын дамыту бойынша қол жетімді материалдарды әзірлеу, нақты оқыту практикасының мысалдары жоқ.

3 **Мемлекет пен қоғамдық ұйымдардың көмегі мен қолдауының қолжетімділігін арттыру**

Ақпараттандыру: *«мектеп әкімшілігі әлеуметтік педагогпен бірлесіп ақпараттық стендтер ұйымдастырады, онда ата-аналар мен балалар ақпарат ала алады және телефон арқылы неғұрлым егжей-тегжейлі ақпарат ала алады немесе мектеп директорына немесе әлеуметтік педагогқа тікелей жүгіне алады. Сондай-ақ, қазір мектеп сайттарында ақпарат жарияланады»; «асырап алынған балалардың құқықтары туралы ақпараттандыру»; «зерттеу нәтижелерін тарату»; «заңнаманы түсіндіру»; «ата-аналар дәрісханалары».*

Қызметтің институционалдық нысандары: *«отбасы мен бала кез – келген қиын өмірлік жағдайлар бойынша көмек алатын әлеуметтік ресурстық отбасылық қызметтер-жұмыс істеп тұрған ҮЕҰ негізінде гранттық қаржыландыру»; «мектепте әртүрлі акциялар, қайырымдылық акциялары, Мектепке жол, барлық оқыту және т.б. бар», «халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарынан балаларға гранттар бөлу», «кейбір мемлекеттік қызметтердің қолжетімділігін қамтамасыз ету»; "аулаларды аралау, отбасыларды СӨС-те сүйемелдеу»; «азаматтардың өтініштерін қарау».*

Қорытынды: Ақпараттандыру мәселелеріне көп көңіл бөлінеді, бұл сөзсіз плюс. Сарапшылардың сөздерінен мемлекет пен қоғамдық ұйымдардың ынтымақтастық тәжірибесі – әлеуметтік маңызы бар жобаларды гранттық қаржыландыру көрініс тапты.

4 **Балалардың бос уақытын, дамыту және оңалту қызметінің нысандарын ұйымдастыру**

«4-8 ай мерзімге балалар үйірмелері мен клубтарындағы сабақтарға сертификаттар (ваучерлер) беру – мемлекеттік гранттық қаржыландыру»; «балаларға психологиялық кеңес берудің тегін қызметтері»; «ойын-сауық-танымдық конкурстар мен іс-шараларды ұйымдастыру»; «мектеп жанындағы және қала сыртындағы мектеп оқушыларының демалыс лагерлерінің қызметі шеңберінде тарихи орындарға экскурсиялар».

«Кәмелетке толмағандарға арналған колонияның өтініші бойынша шығармашылық материалдар мен кеңсе тауарларын сатып алу және беру».

Қорытынды: Сарапшылардың жауаптарында инклюзияны дамыту жөніндегі бағдарламалар мен іс-шаралар, бизнес-қоғамдастықтың балаларды әлеуметтендіру процестерін ұйымдастыруға қатысуы көрініс таппады.

Балалардың құқықтарын қорғауды дамыту жолындағы мүмкіндіктер мен кедергілер – сарапшылардың пікірлері

Бір ғана сарапшы (мемлекеттік құрылым өкілі) *«Балалардың құқықтарын қорғауды дамыту жолында кедергілер жоқ»* деп санайды.

Сауалнамаға басқа қатысушылар бұл пікірмен бөліспейді және: *«ұсынылатын қызметтер сапасының жеткіліксіздігі және кадрлық корпустың әлсіздігі»; «ведомствоаралық өзара іс-қимылдың бірыңғай құрылымының болмауы және уәкілетті органдар қызметкерлерінің бала мүдделерінің басымдығын түсінуі. Көбінесе бала тәуелсіз субъект ретінде қарастырылмайды және оған объект ретінде қарайды»; «сапалы білімге шектеулі қол жетімділік, көптеген қазақстандық отбасылардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы»; «бағдарламаларды, жол карталарын, тіпті заңдарды қабылдау және іске асыру формализмі»; «Ересек тұрғындардың жасөспірімдер проблемаларына бей-жай қарамауы»; «мүдделі құрылымдардың бытыраңқылығы».*

Сонымен қатар, сарапшылар осы стратегиялық саланы дамыту мүмкіндіктерін де көріп отыр. Олардың пікірінше, бұған келесі шаралар ықпал етеді:

1. *«Қолданыстағы заңдарды іске асыруды бастау»;» отбасылармен және балалармен тікелей жұмыс істейтін сарапшы-практиктерді (сарапшымен бөліп көрсетілген) есепке*

ала және тарта отырып, өзара ведомствоаралық өзара іс-қимылдың жұмыс істейтін моделін құру және заң жобаларына өзгерістер енгізу»;» Бала құқықтарын қорғау, тек білім беру мәселелеріне қатысты барлық құрылымдардың өзара іс-қимылы»;» құқықтардың бұзылу жағдайларын анықтауға арналған заңнамалық, практикалық шаралар, Бала құқықтары мониторингінің ашықтығын қамтамасыз ету»; «аудандық білім беру бөлімдері».

2. «Ата-аналарды жұмысқа орналастыруды қамтамасыз ету»;» балаларды тегін үйірмелермен қамтамасыз ету үшін бөлінетін қаржыландыруды сауатты қадағалауды бастау»; «қазақстандық отбасылардың, атап айтқанда, өңірлердегі әлеуметтік-экономикалық жағдайларын жақсарту».

3. «Азаматтардың кез-келген санатына алкоголь таратуға тыйым салу (қиындықтардың көп бөлігі алкогольден басталады)».

4. «Балаларға олардың құқықтары түсіндірілетін мультфильмдер мен жарнамалар».

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, сарапшылар Қазақстанда балалардың құқықтарын іске асыру және қорғау мәселелерінде бірқатар проблемаларды атап өтетінін атап өткен жөн. Сонымен қатар, істердің жалпы жағдайы айтарлықтай жоғары бағаланады және оны дамыту мен жетілдіру бойынша нақты шаралар ұсынылады.

Қорытынды

Осы зерттеудің мақсаты 2020 жылғы жағдай бойынша Қазақстандағы балалардың жағдайы туралы жалпы сенімді түсінік алу, олардың негізгі құқықтарының қамтамасыз етілу деңгейін бағалау болды.

Жиналған социологиялық ақпарат негізінде келесі ұйымдастырушылық және зерттеу міндеттері шешілді:

1 - міндет-ұйымдастырушылық. Зерттеу бағдарламасын әзірлеу: мақсаттар мен міндеттерді анықтау, бастапқы әлеуметтанулық ақпаратты жинау әдістерін таңдау, коронавирустық пандемия жағдайында зерттеудің далалық кезеңін жоспарлау, деректерді математикалық өңдеудің сандық құралдарын таңдау, алынған ақпаратты аналитикалық өңдеу әдістерін таңдау.

- Зерттеудің дайындық кезеңі жұмыс жоспарына сәйкес жүзеге асырылды.

2 - міндет-ұйымдастырушылық. Бастапқы әлеуметтік ақпаратты жинауға арналған құралдарды әзірлеу: балаларға, ата - аналарға, білім беру ұйымдарының педагогтеріне жаппай сауалнама жүргізуге арналған сауалнама, Денсаулық сақтау, халықты әлеуметтік қорғау саласында жұмыс істейтін мамандар-балалардың құқықтарын қамтамасыз ету және

қорғау саласындағы сарапшыларға, оның ішінде үкіметтік емес сектор өкілдеріне сұхбат беруге арналған сауалнама парағын әзірлеу.

- Барлық қажетті жұмыстар орындалды.

3 - міндет-ұйымдастырушылық. Бастапқы әлеуметтік ақпаратты келесі бағыттар бойынша жинау:

- балалардың құқықтары туралы хабардар болу;

- білім алу құқығын іске асыру;

- Денсаулық сақтау құқығын іске асыру;

- мәдени даму құқығын іске асыру

- дене және психологиялық қауіпсіздікке, адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмаушылыққа және жеке бас бостандығына құқықты іске асыру;

- экономикалық құқықтарды және экономикалық пайдаланудан қорғау құқығын іске асыру;

- әлеуметтік қорғау, мемлекеттік қолдау құқығын іске асыру;

- демалу, ұйымдастырылған бос уақыт және жеке даму құқығын іске асыру;

- әртүрлі буын өкілдері арасындағы отбасы ішіндегі диалогтың даму деңгейі мен мазмұны.

- Деректер қажетті мөлшерде жиналды, іріктеудің негізгі параметрлері сақталды. Респонденттер – ата-аналардың, педагогтар мен сарапшылардың гендерлік сипаттамалары ерекше болды, бұл есеп мәтінінде жеке келісіледі және түсіндіріледі.

4 - міндет-зерттеу. Алынған деректерді талдау, тұратын жерінің (қалалық орта, ауылдық жер) жағдайларына, өңірлік ерекшеліктеріне қарай балалардың құқықтарын іске асыруда ықтимал елеулі айырмашылықтарды анықтау.

- Жиналған деректерге аналитикалық өңдеу жүргізілді. Аймақтық айырмашылықтар, егер олар сандық ауытқуларға ие болса немесе зерттеу тақырыбына қызығушылық танытса, баяндама мәтінінде анықталады, жазылады және белгіленеді.

5 - міндет-зерттеу. Ата-аналардың, педагогтардың, мемлекеттік қызметшілердің Бала құқықтары туралы БҰҰ Конвенциясының негізгі ережелерін іске асыру дәрежесін бағалау Балалардың құқықтарын қамтамасыз етуге және қорғауға қатысатын басқа да адамдар.

- Респонденттердің жауаптарының негізінде зерттеу бағдарламасына сәйкес Қазақстандағы баланың негізгі құқықтарын іске асыру жағдайына баға берілді.

6 - міндет-зерттеу. Баланың құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау құзыретіне кіретін мемлекеттік органдар, білім беру органдары мен мекемелерінің мамандары; қызметі әртүрлі әлеуметтік сипаттамалары бар балаларды әлеуметтендіруге жағдай жасауға

бағытталған қоғамдық ұйымдар; ата-аналар, басқа да мүдделі тұлғалар үшін балаларды дамыту және тәрбиелеу жағдайларын жақсарту бойынша практикалық ұсынымдар мен ұсыныстар әзірлеу.

Төменде Қазақстандағы баланың негізгі құқықтарын іске асыру деңгейі туралы жинақталған тұжырымдар және балалардың құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау саласын дамыту бойынша практикалық ұсынымдар берілген.

Балалардың құқықтары туралы хабардар болу

- Қазақстандық балалардың көпшілігінің өз құқықтарының мазмұны туралы толық (37,9%) немесе ішінара (57,0%) түсінігі бар, олар әртүрлі ақпараттық ресурстарға қол жеткізе алады және тиісті ақпаратты қайдан табуға болатынын біледі. Олардың құқықтары туралы ақпарат көздерінің ішінде балалар көбінесе интернет-ресурстарды, ата-аналар мен мұғалімдерді атайды.

- Ата-аналардың жартысынан көбі (66,0%) баланың құқықтары туралы жалпы түсінікке ие екенін мойындайды. Ақпарат көзі ретінде жиі көрсетілетін интернет-ресурстардан басқа, ата – аналардың бір бөлігі мамандарға жүгінуге және құқықтық және құқықтық материалдарды өз бетінше зерттеуге дайын-олар бұл туралы өздерінің жауаптарын таңдап жазды.

- Әрбір үшінші педагог балалардың негізгі құқықтары туралы жалпы түсінікке ие. Оң факт ретінде, қажет болған жағдайда, мұғалімдердің көпшілігі баланың құқықтары туралы ақпаратты интернетте емес, осы саладағы мамандарға (заңгерлер, әлеуметтік педагогтар және т.б.) жүгінуді жөн көретінін атап өткен жөн.

Ұсынымдар:

1. Педагогикалық бейіндегі мамандарды даярлау кезінде міндетті курс ретінде «баланың құқықтары: даму тарихы, қазіргі жағдайы және іске асырудың халықаралық тәжірибесі» пәнін енгізу.

2. Оқу жылы ішінде мектептерде кемінде бір ата-аналар жиналысы баланың құқықтары туралы егжей-тегжейлі ақпарат беруге арналсын.

3. Балалардың құқықтарын қорғау саласындағы мамандармен ата-аналардың интерактивті чаттары мен онлайн-кездесулері практикасын дамыту.

4. Балалардың құқықтарын қорғау мәселелері бойынша азарту іс-шараларын өткізу және өзара іс-қимыл жүйесін құру мақсатында мектептер мен қоғамдық ұйымдар, педагогтар мен ата-аналар арасындағы байланыстар кеңістігін кеңейту.

Білім алу құқығын іске асыру

- Барлық сұралған балалар оқушылар болып табылады, басым көпшілігі жалпы білім беру мекемелерінде оқиды – яғни, іс жүзінде өздерінің білім алу құқығын іске асырады.
- Сонымен қатар, балалар мен ата-аналардың бұл құқық туралы білімін нақты деп айтуға болмайды: көптеген респонденттер Мектепке дейінгі, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру нысандары мен деңгейлері де Қазақстан азаматтарына кепілдік берілетініне сенімді.
- Сұралған балалардың жартысы (53,1%) жоғары оқу орындарында оқуын жалғастыруды жоспарлап отыр, ата-аналардың жартысынан көбі (54,1%) балаларының жоғары білім алуына бағытталған.
- Педагогтардың жартысы мектептерді қажетті жабдықтармен қамтамасыз етудің жеткіліксіздігін атап өтті.
- Мектеп мұғалімдерінің үштен бірі ғана үш тілде білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру үшін барлық жағдай жасалған деп есептейді.
- Педагогтердің бағалауы бойынша, бүгінгі мектептер инклюзияны тиімді енгізуге және ерекше білім берілуіне қажеттілігі бар балаларды оқытуға дайын емес.

Ұсынымдар

- 1. Мектеп педагогтеріне ҚР-да білім берудің әртүрлі деңгейлерін алу шарттарын түсіндіруге ерекше назар аударылсын.*
- 2. Білім берудің жоғары деңгейлерінде оқуын жалғастырған мектеп түлектерін сынып сағаттарына белсенді түрде шақыру. Оқушылардың әлеуметтік табысты түлектермен қарым-қатынас тәжірибесін дамыту.*
- 3. Оқушыларды тек жоғары оқу орындарына түсуге ғана емес, сонымен бірге олардағы оқуға да дайындау бірдей емес. Осы мақсатта студенттер мен ЖОО оқытушыларын тек оқушылармен ғана емес, ата-аналармен де кездесуге шақыру.*
- 4. Іске асырылып жатқан «Жаңа гуманитарлық білім» сияқты мемлекеттік бағдарламалар шеңберінде халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, үш тілде білім беру әдістемелерін әзірлеу үшін үздік мамандарды тарту.*
- 5. Білім беру инклюзиясы үшін жағдай жасауға жалпы білім беру мекемелерін жедел дайындауға бизнес-құрылымдар мен волонтерлік ұйымдарды тарту. Ата-аналар мен балаларға қоғамның және әрбір азаматтың әлеуметтік әртүрліліктен және гуманизм идеяларын іс жүзінде іске асырудан қандай пайда алатынын түсіндіру.*

Денсаулық сақтау құқығын іске асыру

- Барлық балалар бұл құқыққа ие екенін біледі.
- Оқу орындарының басым көпшілігінде медициналық кабинеттер бар, бірақ респонденттердің едәуір бөлігі (балалардың 32,6% - ы және ата-аналардың 11,0% - ы) олардың жұмысының тұрақсыздығын атап өтеді.
- Балаларды денсаулық мәселелері бойынша оқытуда проблема бар: көптеген оқу орындарында бұл жұмыс жүйелі сипатта жүргізілмейді немесе жүргізілмейді.
- Балалардың көпшілігі тұрғылықты жері бойынша білікті дәрігер-мамандардың немесе дәрігерлердің көмегіне қол жеткізе алады.
- Оқушылардың үштен бір бөлігі ғана оқу орнында ыстық тамақтану мүмкіндіктерін үнемі пайдаланады-себептері: төмен сапа, жоғары баға.

Ұсынымдар

- 1. Барлық жастағы оқушыларға тегін ыстық тамақ беру тәжірибесін кеңінен тарату.*
- 2. Оқу орнының штатындағы медицина қызметкерлерінің саны оқушылардың санына пропорционалды түрде анықталуы керек.*
- 3. Инклюзивті білім беруді тарату оқу орындарындағы бастапқы медициналық қызметтердің сапасын жаңа деңгейге көтеруді көздейді және талап етеді.*
- 4. Жалпы білім беретін оқу орындары қызметінің міндетті бағыты ретінде денсаулықты сақтау және аурулардың алдын алу мәселелерінде оқушыларды азарту бойынша (жас ерекшеліктерін ескере отырып) жүйелі жұмыс жүргізу.*

Мәдени даму құқығын іске асыру

- Балалардың көпшілігі (83,4% жиынтық) олардың тұратын жерінде немесе оқу орнында үйірмелер, клубтар, секциялар, студиялар және бос уақытты ұйымдастырудың басқа да нысандары бар екенін атап өтеді, бірақ респонденттердің үштен бірі ғана (36,3%) олармен айналысады. Себептері әртүрлі: сабақтың бағыты қазіргі балалардың мүдделеріне сәйкес келмейді, көлікке қол жетімділік проблемалары, барлық отбасылар мұндай сабақтарға ақы төлей алмайды.

Ұсынымдар

- 1. Дамытушылық және тәрбиелік іс-шараларда жеке іс-шараларға емес, жүйелі клуб пен үйірме жұмыстарына баса назар аудару керек. Ол үшін жергілікті билік органдарына:*

- жергілікті жерлердегі білім беру ұйымдарына мектеп жасындағы балалардың сабақтан тыс уақытын пішімдеу бойынша үздік халықаралық тәжірибені зерделеу;
- осындай қызметті демеушілікке бизнес-құрылымдардың өкілдерін белсенді тарту;
- қоғамдық ұйымдардың осындай жобаларды іске асыруы үшін гранттық қаржыландыру мүмкіндігін қарастыру;
- мұғалімдер үшін мектеп жасындағы балалардың сабақтан тыс бос уақытын жүйелі ұйымдастыру бойынша гранттық конкурстар өткізу (ғалымдар үшін ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындауға арналған гранттар үлгісі бойынша).
- ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін қосымша дамыту сабақтарының мүмкіндіктерін жасауға ерекше назар аудару;
- клуб және үйірме жұмыстарына үйшілділік жүйесін енгізу.
- үйірме және клуб қызметін тек бос уақыт саласы ретінде ғана емес, сонымен қатар қосымша білім берудің икемді және бейімделген түрі ретінде қарастыру.

Дене және психологиялық қауіпсіздікке, адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмаушылыққа және жеке бас бостандығына құқықтарды іске асыру

- Балалардың құқықтарын қорғау саласындағы көптеген сарапшылар-мамандар, олардың пікірінше, дәл осы құқықтар толық іске асырылмайтынын атап өтті.
- Психологиялық немесе физикалық агрессия қаупі тұрғысынан мектеп кеңістігі барлық респонденттерге (балаларға, ата-аналарға, тәрбиешілерге) көше кеңістігінен гөрі қауіпсіз болып көрінеді;
- Балалардың қауіпсіздігі үшін ең үлкен алаңдаушылық олардың көшеде бейтаныс ересектердің жанында болуына байланысты. Бұл қоғамдағы мазасыздықтың жоғары деңгейінің жанама белгісі ретінде қызмет етеді;
- Ата-аналардың қорқыныш деңгейі балалар мен мұғалімдердің қорқыныш деңгейінен біршама жоғары;
- Ата-аналар өз балаларына көшеде үлкен балалардан (жасөспірімдерден), яғни жақындары мен мұғалімдері тарапынан тікелей бақылаудан тыс ерекше қауіпті көреді;
- Тіпті отбасы мүшелері мен мұғалімдердің жанында балалар 100 пайыз қауіпсіздік сезімін сезінбейді және бұл алаңдаушылықты ата-аналар да, тәрбиешілер де бөліседі.
- Зерттеу тәуекелдердің өзін емес, респонденттердің олар туралы түсінігін көрсетеді. Бұл мәселенің белгілі бір бөлігі психологиялық сипатта болуы мүмкін және сауалнамаға

қатысушылардың қорқыныштары, соның ішінде бұқаралық ақпарат құралдары да жандануы мүмкін дегенді білдіреді.

Ұсынымдар

- 1. Балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша азаматтық бастамалар мен волонтерлік қозғалыстарды, әсіресе тұрғын шағын аудандарда дамыту.*
- 2. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу жөніндегі бөлімдердің штаттарын және қаржыландыруды ұлғайту. Осы бөлімдер үшін кадрлар даярлаудың арнайы жүйесін әзірлеу және енгізу.*
- 3. Көптеген әлеуметтік педагогтарды даярлауға бағытталған шараларды жүзеге асыру, барлық оқу орындарын штаттық психологтармен қамтамасыз ету.*
- 4. Оқу жылында кемінде бір рет ата-аналар үшін балалардың қауіпсіздігін ұйымдастыру мәселелеріне арналған түрлі бейіндегі мамандарды шақыра отырып сабақ өткізу.*
- 5. «Тіршілік қауіпсіздігі негіздері» пәні аясында әртүрлі жастағы оқушыларға ықтимал қауіпті жағдайларда мінез-құлық және әрекет ету ережелері бойынша сабақтар өткізу.*
- 6. Республикалық және өңірлік деңгейлерде «door to door» жүйесін енгізу - балаларды үйден мектепке дейін және кері қарай жеткізу. Бұл шара балалар үшін қауіпті және ата-аналардың алаңдаушылығын айтарлықтай төмендетеді. Мұндай жүйені қаржыландыру икемді үлестік сипатқа ие болуы мүмкін: мемлекет - жергілікті бизнес-қоғамдастықтар – ата-аналар. Әлеуметтік осал топтардағы отбасылар үшін қосымша жеңілдіктер көзделуі мүмкін.*

Экономикалық құқықтарды және экономикалық пайдаланудан қорғау құқығын іске асыру

- Сұралған әрбір үшінші баланың өзінің мүліктік құқықтары туралы нақты түсінігі жоқ. Сауалнамаға қатысқан ата-аналардың жартысы бұл ақпаратты балалар үшін қажет емес немесе мерзімінен бұрын деп санайды.
- Балалардың басым көпшілігінің материалдық сұранысы жеткілікті деңгейде қанағаттандырылады. Мәселе, керісінше, ақылға қонымды тұтыну психологиясын қалыптастыруда: көптеген балалар ата-аналардың шығындары негізделген қажеттілікке емес, балалардың қалауына негізделгенін айтады. Кейбір жағдайларда бұл ата-аналардың балаға назардың жетіспеушілігін өтеуге деген ұмтылысын көрсетеді.
- Ақпараттық экономика мен жаңа цифрлық мүмкіндіктердің қазіргі жағдайында, жастар кәсіпкерлігінің идеологиясы мен практикасының таралуы аясында респонденттердің

жартысы заңды экономикалық қызмет (табыс) тәжірибесін алу мүмкіндігіне оң көзқараспен қарайды, дегенмен олардың аз ғана бөлігі өз тәжірибесіне ие.

– Ата-аналардың ұстанымында айқын қарама-қайшылық анықталды: бір жағынан, көпшілігі кәмелетке толмағандардың ерте экономикалық белсенділігі идеясын қолдайды, бұл тәжірибені әр бала үшін пайдалы деп санайды, екінші жағынан, балаларына олардың мүліктік құқықтары туралы хабарлау қажет деп санамайды. Бұл жағдайда балаларды экономикалық қанаудың ықтимал қауіптері болуы мүмкін.

Ұсынымдар

1. Мектептегі экономикалық білім негіздері курстарында балалардың мүліктік және басқа да экономикалық құқықтары туралы хабардарлығын арттыру бойынша практикалық сабақтарға ерекше назар аудару керек.

2. Ең жақсы нұсқа: баланың құқықтары саласындағы мамандандырумен заңгерлерді даярлау, атап айтқанда экономикалық. Жергілікті білім бөлімдері деңгейінде осындай мамандардың консультациялық қызметін қамтамасыз ету.

3. Балаларды олардың экономикалық құқықтарының мазмұны туралы хабардар ету жөніндегі қоғамдық ұйымдарды оқу орындарымен ынтымақтастыққа тарту.

4. Кәмелетке толмағандарды заңды жұмысқа орналастыру бағдарламаларын әзірлеу және іске асыру үшін жергілікті бизнес-қоғамдастықтардың өкілдерін тарту.

Әлеуметтік қорғау, мемлекеттік қолдау құқығын іске асыру

– Сауалнамаға қатысқан балалар мен ата-аналардың басым көпшілігінде ешқашан мемлекеттік көмек пен қолдау үшін арнайы өтініш беру қажеттілігі болған емес. Осындай тәжірибесі бар адамдардың көпшілігі мұндай емдеудің нәтижелеріне қанағаттанады.

- Қазақстанда балалардың құқықтарын қамтамасыз етудің бұл саласы Жоғары даму деңгейінде. Сарапшылар атап өткендей, жетім балалардың баспана беру құқығын бұзу жағдайлары.

Ұсынымдар

1. Отбасы мен баланы әлеуметтік қорғаудың мемлекеттік саясатын одан әрі дамыту. Бұл қызметтегі формализм мен бюрократия жағдайларын жою.

2. Қазіргі заманғы цифрлық технологиялар есебінен әлеуметтік қорғау қызметтері және балалар мен балалы отбасыларды мемлекеттік қолдау нұсқалары туралы хабардар ету мүмкіндіктерін кеңейту – балалар мен ата-аналар үшін Мобильдік қосымша жасау.

Демалу, ұйымдастырылған бос уақыт және жеке даму құқығын іске асыру

- Мектеп жасындағы балаларды оқу сабақтарымен және оларға дайындықты ересек адамның толық жұмыс жүктемесімен салыстыруға болады: сұралған балалардың үштен екісі оқу сабақтарына күніне 2 сағаттан 6 сағатқа дейін жұмсайды. Сауалнамаға қатысқан балалардың басым көпшілігі күніне 4 сағатқа дейін оқу сабақтарына дайындалады. Оқушының жасы мен оның оқу жүктемесі арасында тікелей байланыс анықталған жоқ (төменгі сыныптарды қоспағанда). Осыған қарамастан, күніне қосымша 4 – тен 6-ға дейін бұл бос уақыт, балалардың өз сөздерінен, олар ата-аналардың жауаптарымен расталады.
- Бос уақыттағы негізгі сабақтар: отбасымен, туыстарымен және достарымен жанды қарым – қатынас және дамып келе жатқан іс-шаралар-хобби, оқу және т.б. жалпы, сауалнама нәтижелері бойынша балалардың көпшілігі өздерінің даму құқығын тиімді жүзеге асырады және бос уақытын тиімді өткізеді.
- Балалардың аз саны сабақтан бос уақытын үйірмелерде, клубтарда, секцияларда және басқа да ұйымдастырылған бос уақытты өткізу туралы мәліметтер жанама түрде расталды.
- Сауалнама деректері қазіргі балалар туралы «гаджеттер ұрпағы» деген стереотиптік түсінікті жоққа шығарады.

Ұсынымдар:

- 1. Оқу процесінде, мүмкіндігінше, сабақтың ойын және тренинг формаларын жиі қолданыңыз-мамандардың пікірінше, бұл барлық жастағы оқушыларға психологиялық жүктемені азайтады.*
- 2. Барлық оқу орындарын оқулықтар мен мектеп керек – жарақтарын сақтауға арналған жеке шкафтармен/ұяшықтармен жабдықтау қажет-бұл оқушылардың физикалық жүктемесін азайтуға мүмкіндік береді.*
- 3. Мәдени даму құқығын іске асыру «тармағына ұсынымдарды қараңыз»*

Әр түрлі буын өкілдері арасындағы отбасы ішіндегі диалогтың даму деңгейі мен мазмұны

- Баланың дамуы тұрғысынан отбасылық диалогтың сапасы өте жоғары. Балалар мен ата – аналардың басым көпшілігі балалардың қызығушылықтары мен құмарлықтары отбасылық талқылаудың тұрақты тақырыбы екенін айтады.

– Балалардың қатысуымен және/немесе қатысуымен өткізілетін отбасылық әңгімелесудің ең көп талқыланатын тақырыптары-бұл олардың оқуы, отбасы мүшелерінің денсаулығы және балалардың қызығушылығы мәселелері.

- Респонденттердің отбасыларындағы сенім деңгейі де жоғары: сұралған балалардың үштен екісі өз тәжірибелерімен еркін бөліседі және отбасы мүшелерінің түсінуіне және қолдауына сене алады.

- Отбасын біріктіретін бірлескен мерекелер дәстүрі тұрақты әлеуметтік тәжірибе сипатына ие.

Ұсынымдар

1. Әлеуметтік желілер арқылы отбасылық мерекелерді насихаттау: флешмобтар, отбасылық бейнелер.

2. Отбасылық дәстүрлерге, жеке отбасылық қолдау әңгімелеріне, бірлескен отбасылық уақыт туралы блогтарға арналған YouTube арналарын құру.

3. Жалпы білім беру мекемелерінің базасында (мектеп психологтарының көмегімен) балалар мен олардың отбасы мүшелері арасында коммуникация орнатуға ықпал ететін ұрпақ аралық диалог клубтарын құру.

Карантин кезіндегі отбасылық қатынастардың динамикасы және балалар мен ата-аналардың қашықтықтан оқыту формасына қатынасы

- Респондент ата-аналардың төрттен үш бөлігі өзін-өзі оқшаулау отбасылық қатынастарға айтарлықтай зиян тигізбейтініне сенімді; респонденттердің жартысынан көбі балалардың материалдық қауіпсіздігіне теріс әсер ететін маңызды қаржылық қиындықтардың туындағанын байқамайды. Балалардың көпшілігі ата-аналарының қаржылық қиындықтарын және олардың қажеттіліктері үшін шығындарды қысқартуды сезінбеді.

- Сұралған балалардың төрттен үш бөлігі қашықтықтан оқытуды жалғастыруға қарсы болды. Ата-аналардың басым көпшілігі балаларының дәстүрлі оқу түрін қалайтынына сенімді, ал ата-аналардың өздері балалармен бірге үйде оқу қажеттілігіне риза емес.

Ұсынымдар

1. Өткен жылы жинақталған тәжірибені түсіну негізінде және пандемияның ұзақ кезеңін ескере отырып, карантиндік шектеулер жағдайында салауатты отбасылық микроклиматты сақтауға мүмкіндік беретін балалар мен ата-аналарға арналған психологиялық жаттығулар кешенін жасау.

2. Қашықтықтан оқыту форматының қолданылу кезеңінде балаларды оқыту процесін сүйемелдеу бойынша ата-аналарға арналған әдістемелік ұсынымдар әзірлеу. Мұндай нұсқаулар қалыпты жағдайда пайдалы болуы мүмкін.

3. Балалар мен ересектердің бірлескен жұмысын көздейтін отбасылық бизнесті онлайн-форматтарда ұйымдастырудың халықаралық тәжірибесін зерделеу.

Жалпылама ұсыныс ретінде:

Қазақстанда балалардың құқықтарын қамтамасыз етуге салымды бағалаудың кешенді индикативтік жүйесін әзірлеу қажет. Баланың әл-ауқаты үшін әр түрлі институттар мен құрылымдар жауап беруі керек: Отбасы, мектеп, мемлекеттік қызметтер, медициналық мекемелер, қоғамдық ұйымдар және т.б. мұндай жүйе процестің әр қатысушысының үлесі мен күш-жігерін бағалауға, жүйелік кемшіліктерді анықтауға және оларды жеңудің нақты бағдарламаларын жасауға мүмкіндік береді. Мұндай жүйені енгізу сондай-ақ елдегі балалардың жағдайына мониторинг жасау деңгейін арттыруға, бала құқықтарын сақтамау жағдайларына неғұрлым жедел және тиімді ден қоюға, осындай жағдайлардың алдын алу мақсатында профилактикалық жұмыс жүргізуге мүмкіндік береді.